

ANUARI D'EMPRENEDORIA, ECONOMIA I INNOVACIÓ SOCIAL 2022

CENTRE D'ESTUDIS I DE RECERCA EN EMPRENEDORIA I INNOVACIÓ SOCIAL (CREIS)

UAB

Universitat Autònoma de Barcelona

Àrea de Desenvolupament
Econòmic, Turisme i Comerç

L'Anuari d'Emprenedoria, Economia i Innovació Social és una col·lecció d'accés obert promoguda i coordinada pel Centre d'Estudis i de Recerca en Emprenedoria i Innovació Social (CREIS), un centre de recerca interdisciplinària per a l'estudi del fenomen de l'emprenedoria i la innovació social, dels factors que el determinen i de l'impacte que els projectes socials susciten sobre l'economia en general i sobre les persones en particular. La col·lecció es planteja l'objectiu de tractar els diferents temes d'interès social des d'un doble vessant. Primer, des d'un punt de vista proper, vinculat al territori, i amb voluntat d'influir en la definició de les polítiques públiques. I segon, proporcionant la mirada àmplia i rigorosa amb què els experts, acadèmics i no acadèmics, poden analitzar aquests problemes, ajudar a comprendre'n l'origen, i indicar com cal gestionar-los i resoldre'ls de la millor manera possible.

El Anuario de Emprendimiento, Economía e Innovación Social es una colección de acceso abierto promovida y coordinada por el Centro de Estudios y de Investigación en Emprendimiento e Innovación Social (CREIS), un centro de investigación interdisciplinaria para el estudio del fenómeno del emprendimiento y la innovación social, de los factores que lo determinan y del impacto que suscitan los proyectos sociales sobre la economía en general y sobre las personas en particular. La colección se plantea el objetivo de tratar los diferentes temas de interés social desde una doble vertiente. Primero, desde un punto de vista cercano, vinculado al territorio, y con voluntad de influir en la definición de las políticas públicas. Y segundo, aportando la mirada amplia y rigurosa con que los expertos, académicos y no académicos, pueden analizar estos problemas, ayudar a comprender su origen, e indicar cómo hay que gestionarlos y resolverlos de la mejor manera posible.

The Yearbook in Entrepreneurship, Economy and Social Innovation is an open access collection promoted and coordinated by the Center for Studies and Research in Entrepreneurship and Social Innovation (CREIS), an interdisciplinary research center for the study of the phenomenon of entrepreneurship and social innovation, its causal factors, and the impact that social projects have on the economy in general, and people in particular. The collection sets itself the objective of dealing with the different topics of social interest from a double perspective. In the first place, from a close point of view, connected to the territory, and with the will to influence the definition of public policies. Second, providing the broad and rigorous view with which experts, academic and non-academic, can analyze these problems, help to understand their roots, and advise on how they must be managed and solved in the best possible way.

L'Annuaire en Entrepreneuriat, Économie et Innovation Sociale est une collection en libre accès promue et coordonnée par le Centre d'Études et de Recherche en Entrepreneuriat et Innovation Sociale (CREIS), un centre de recherche interdisciplinaire pour l'étude du phénomène de l'entrepreneuriat et l'innovation sociale, des facteurs qui la déterminent et de l'impact que les projets sociaux suscitent sur l'économie en général, ainsi que sur les personnes en particulier. La collection s'est fixé l'objectif de traiter les différents sujets d'intérêt social à partir d'une double perspective. Tout d'abord, d'un point de vue proche, associé au territoire, et avec la volonté d'exercer une influence sur la définition des politiques publiques. Ensuite, en apportant la vision élargie et rigoureuse avec laquelle les experts, universitaires ou non universitaires, peuvent analyser ces problèmes et faciliter la compréhension de leur origine, et indiquer comment il faut les gérer et les résoudre le mieux possible.

Editors / Editores / Editors / Éditeurs:

Marta-Patricia Aparicio y Montesinos, CREIS-UAB
Hector Sala Lorda, CREIS-UAB

Disseny i maquetació:

Servei de Publicacions de la UAB

Edició:

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
Edifici A. 08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès). Spain
sp@uab.cat
<https://publicacions.uab.cat>

ISBN (paper): 978-84-19333-27-8

ISBN (digital): 978-84-19333-28-5

Dipòsit legal: B-14604-2022

ANUARI D'EMPREDENDORIA, ECONOMIA I INNOVACIÓ SOCIAL està subjecte a una llicència d'ús Creative Commons:

Reconeixement – No comercial – Sense obra derivada (by-nc-nd): no es permet un ús comercial de l'obra original ni la generació d'obres derivades.

Índex

Presentació	5
--------------------------	---

PART I. EXPERIÈNCIES TERRITORIALS

1. L'economia social i solidària al Vallès Occidental i al Vallès Oriental	11
Observatori del Vallès Occidental – Consell Comarcal del Vallès Occidental	
Observatori – Centre d'Estudis del Vallès Oriental – Consell Comarcal del Vallès Oriental	
2. Transformació social: concepte i projectes guardonats amb els Premis eines 2021	
Part A. El concepte de transformació social	41
Carolina Cubero Rivera, màster en Emprenedoria i Innovació Social per la UAB	
Part B. Seguiment dels projectes guardonats amb els Premis eines 2021	47
Ajuntament de Mollet del Vallès	
Ajuntament de Sant Cugat del Vallès	
Consell Comarcal del Vallès Occidental	
Consell Comarcal del Vallès Oriental	
3. Paisatge i economia social i solidària: una mirada a través dels sectors estratègics locals	59
Jordi Boixader, Diputació de Barcelona	

PART II. MONOGRAFIES

4. L'ús de l'anàlisi de cicle de vida dins de l'economia circular	91
Montse Meneses Benítez, <i>Departament de Telecomunicació i Enginyeria de Sistemes i CREIS, UAB</i>	
Ramon Vilanova Arbós, <i>Departament de Telecomunicació i Enginyeria de Sistemes i CREIS, UAB</i>	
5. Les alternatives a la distribució alimentària en un marc d'economia social i solidària	103
Josep Espluga Trenc, <i>Departament de Sociologia i IGOP, UAB</i>	
Guillem Sala, <i>Departament de Sociologia i CREIS, UAB</i>	
6. Balanç del cooperativisme 2021	117
Lorena Torró i Garrido, <i>direcció de CoopCat</i>	
7. La salut mental a Catalunya. Emprenedoria i transformació social	149
Enric Arqués, <i>psicòleg clínic i codirector de Fundació Joia</i>	
Miquel Domènech, <i>Departament de Psicologia Social i CREIS, UAB</i>	
8. Actituds emprenedores i aspectes socials de l'emprenedoria en l'àmbit universitari	163
Sebastian Aparicio, <i>Departament d'Empresa i CREIS, UAB</i>	
Andreu Turro, <i>Departament d'Empresa i CREIS, UAB</i>	
Joan Torrent-Sellens, <i>Estudis d'Economia i Empresa i Grup d'Investigació Interdisciplinària sobre les TIC (i2TIC), UOC</i>	
David Urbano, <i>Departament d'Empresa i CREIS, UAB</i>	

3. Paisatge i economia social i solidària: una mirada a través dels sectors estratègics locals

Autoria | Jordi Boixader, *Diputació de Barcelona*

Resum

El paisatge és un factor de desenvolupament econòmic local. En els enfocaments més convencionals s'ha vist com un lloc per ocupar. Avui, en canvi, ens trobem davant d'un ampli ventall d'activitats productives que estan estretament vinculades al caràcter i els valors dels paisatges en què es localitzen.

L'objectiu d'aquest treball és analitzar les pràctiques de l'economia social i solidària a les comarques del Vallès Occidental i Oriental en la seva relació amb el paisatge. S'hi aprofundeix, d'una banda, a través de l'òptica dels sectors estratègics. De l'altra, s'explica com l'ESS augmenta la capacitat pública i col·lectiva del paisatge.

Metodològicament, es parteix dels valors i indicadors clau de les onze unitats de paisatge del Vallès. S'aixequen els continguts dels vint principals plans estratègics urbans i territorials amb incidència a les dues comarques. I s'identifiquen més de cent iniciatives de l'ESS que es valoren des del punt de vista físic més tangible, des dels llindars de gestió per part de la comunitat i des del tipus d'activitat econòmica.

L'economia social i solidària vallesana presenta una sensibilitat paisatgística elevada i, actualment, realitza una contribució important en la construcció d'un territori socialment innovador, incloent-hi l'aportació d'eines fonamentals per a la transició ecològica.

Tendències en la valoració dels paisatges

Diversitat de paisatges i desenvolupament per a tots els territoris

El paisatge és l'àrea tal com la percep la població, el caràcter de la qual és el resultat de la interacció de factors naturals o humans, segons el Conveni Europeu del Paisatge aprovat pel Consell d'Europa (2000). Aquesta definició ens condueix a subratllar alguns aspectes del paisatge que resulten decisius en la seva relació amb l'economia social i solidària (ESS).

El primer d'aquests aspectes, i que li dona mal·leabilitat en les representacions i la comunicació de productes, serveis i activitats econòmiques, és que el paisatge té a veure amb la percepció (Cruz i Español, 2009). Sovint es diu que el paisatge és el rostre del territori, de manera que és tant una configuració espacial com la mirada que hi fem. Lin Yutang, filòsof i escriptor xinès, ho va resumir en un aforisme: «La meitat de la bellesa depèn del paisatge i l'altra meitat, de qui el contempla». Per parlar de paisatge, doncs, necessitem un tros de país, però igualment la seva vivència a través dels sentits, les emocions, el pòsit cultural...

En segon lloc, el paisatge té una dimensió individual que fa que persones diferents ens sentim atretes per paisatges diferents. Ara bé, té una dimensió col·lectiva. Així, la pluralitat de veïns i veïnes d'un poble és capaç d'apreciar uns mateixos elements del paisatge, atorgar-hi uns valors comuns o bé tenir uns imaginaris

compartits sobre un espai fluvial, un barri vell, etc. Com diu Marina Garcés (2015), el paisatge uneix singular i plural.

Finalment, la noció de paisatge no fa referència només als escenaris naturals. Si es considera com el resultat dinàmic de la interacció del treball humà i la natura, la galeria de paisatges tipològics s'amplia considerablement. Al costat dels espais extraordinaris i sovint protegits (el Montseny, Sant Miquel del Fai...) emergeixen els entorns de la vida quotidiana on passa gran part del seu temps la majoria de la població: polígons industrials, urbanitzacions disperses, etc., van esdevenint paisatges de ple dret.

Aquesta diversificació de tipologies significa que, per damunt de tot, assistim a un procés d'eixamplament dels valors del paisatge. Carl O. Sauer el 1925 escrivia que per a la societat era més fàcil assignar un valor positiu o negatiu al paisatge en funció d'aspectes estètics que no pas reconèixer significats històrics i processos dilatats de configuració. Cent anys després, el salt en aquest sentit és indubtable i la pluralitat no para de créixer. El catàlegs de paisatge parlen de valors estètics, ecològics, productius, socials, simbòlics... Així, per exemple, veiem que als xaragalls del Vallès l'estructura de valors paisatgístics es concentra en els atributs productius i ecològics, mentre que a la plana hi ha més obertura i la rellevància dels elements productius és màxima, tal com es mostra a la figura 1.

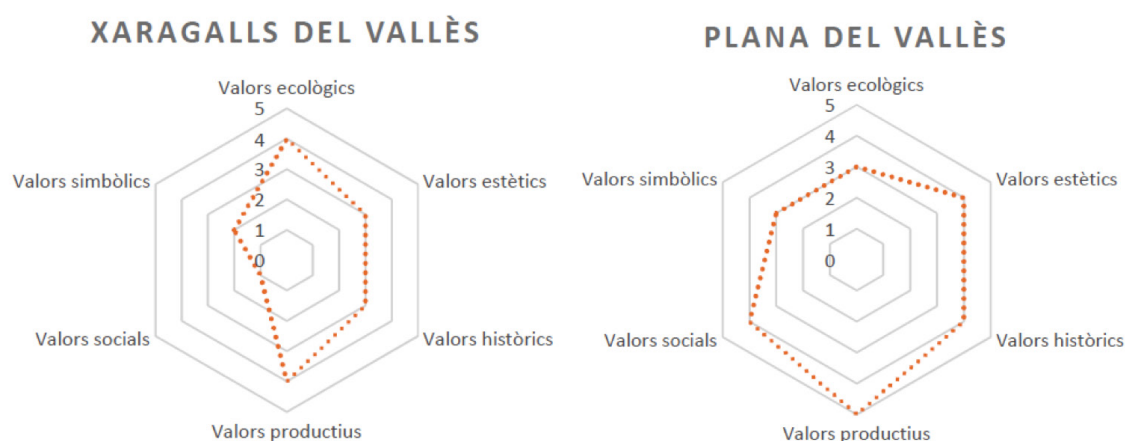

Figura 1. Valors de les unitats de paisatge Xaragalls del Vallès i Plana del Vallès.
Font: F. Muñoz (2022a) a partir dels catàlegs de paisatge.

Aquestes dualitats del paisatge: tangible-intangible, natural-cultural, individual-col·lectiu, etc., el fan un concepte esmunyedís i difícil d'aprehendre, però també per això és un enfocament rellevant del desenvolupament econòmic local que parteix de la idea de «la promoció a tots els territoris» (Rodríguez-Pose, 2002).

Els paisatges, en definitiva, es construeixen socialment en el marc d'un joc complex i canviant de relacions de poder en el sentit més ampli de la paraula (Nogué i Font, 2007). I en les iniciatives de l'EEIS ancorades al territori, el paisatge apareix com un espai de presència, de representacions i de protagonismes en comú.

El paisatge en les estratègies econòmiques territorials

Un cop apuntat què entenem per paisatge, estem en condicions de presentar-ne sintèticament el contingut econòmic. A diferència d'altres constructes similars, com poden ser la terra, entesa com a factor de producció, o el sòl, com a concepte jurídic, l'esmentat component perceptiu del paisatge al costat de les diferències entre territoris, la pluralitat d'usos i les combinacions d'activitats dificulten el tractament econòmic sistemàtic del paisatge.

A continuació, doncs, s'estudia el paper del paisatge en les estratègies del desenvolupament econòmic local. A l'apartat següent es fa un pas més i s'introdueix el concepte d'economia del paisatge.

El paper del paisatge en el desenvolupament dels territoris ha evolucionat. Esquemàticament, en el nivell més bàsic i reculat en el temps, el paisatge és un suport que atrau activitats de sectors específics. Ho fa, metafòricament, a la manera d'un imant amb una pauta fonamentalment exògena.

Així, l'aprofitament dels paisatges vallesans s'inicia a través del turisme amb l'excursionisme científic, que descobreix i divulga entorns com el Montseny; les pràctiques higienistes, que busquen l'aigua o l'aire net com a resposta a les infeccions de la ciutat industrial —Caldes de Montbui n'és un cas il·lustratiu, amb balnearis per a diversos grups socials (Jiménez i Prats, 2006)—, i el lleure esportiu, que és introduït per les classes benestants, però que sovint és un fenomen veritablement popular (Serra, 2018).

Ben aviat, aquesta funció tractora es veurà ampliada per la construcció residencial. A partir dels vuitanta, el que Mario Gaviria anomena la ideologia clorofil·la, és a dir, un gust que sobrevalora l'habitatge en el verd, l'imagi-

nari de la casa a quatre vents amb jardí i piscina, el cotxe aparcant a la porta, etc., serà un dels mecanismes explicatius, per la banda de la demanda, de l'explosió de la ciutat sobre el territori. Matadepera creix amb les vistes al verd del parc natural (Sánchez, 1998; Perpinyà *et al.*, 2021). Lliçà d'Amunt té prop de tres mil piscines, que corresponen a una per cada vint habitants (Direcció General del Cadastre, 2020).

Una segona dimensió en què el paisatge incideix en l'economia local és quan esdevé un recurs per projectar els productes i les empreses del territori. És una dimensió molt associada a les estratègies de desenvolupament endogen. La relació entre producció i lloc és antiga (Sforzi, 2007). Ara bé, amb la globalització i la tendència general a la uniformització, les singularitats esdevenen més importants per fer visibles els béns i serveis, i afegir-los algun valor pel qual el mercat està disposat a pagar. Els productes de la terra i els comerços al detall especialitzats dels centres històrics i eixamples reflecteixen bé aquesta lògica econòmica.

És més, quan a partir dels anys vuitanta i sobretot dels noranta, els mateixos territoris són els que passen a operar com a agents en l'economia global, ho fan amb sofisticades operacions de branding que ressalten característiques específiques de l'entorn. Un cas il·lustratiu n'és el projecte Àmbit B30, el qual, amb la visió d'esdevenir un dels principals pols industrials del sud d'Europa, destaca entre els seus actius l'elevada qualitat de vida o l'important valor dels espais naturals.

En la base d'aquest plantejament se situa que, en els enfocaments del desenvolupament per la via de les tres t (talent, tecnologia i treball), petites singularitats en els llocs poden implicar diferències grans en les decisions. I que en el paisatge, a diferència d'altres variables, els actors locals tenen marge d'intervenció. A més a més, als models tradicionals de la innovació, basats en el coneixement sintètic (fonamentat en l'aprenentatge i la interacció directa amb el procés productiu) i en la tecnologia (assentada en esquemes formals de ciència), s'hi afegix la creativitat (Boix, 2013): el coneixement simbò-

lic presenta un patró espacial més distribuït i mòbil que d'altres que depenen de les tradicions productives o de les grans inversions. Així, hem vist una utilització creixent del paisatge en el cinema i la publicitat, el disseny, l'arquitectura, la moda... Per exemple, Terrassa forma part de les ciutats creatives de cinema de la Unesco.

El paisatge darrerament encara ha adquirit una tercera dimensió econòmica i es va configurant com a bé comú. En els patrons de desenvolupament més autocentrats que miren de donar resposta a les necessitats locals mitjançant les capacitats de què es disposa al mateix territori, hi adquireixen protagonisme les pràctiques econòmiques transformadores, en particular les de l'economia social i solidària, els comuns i l'agroecologia, atès que hi apareixen també projectes d'innovació social.

A més, l'emergència climàtica i la pandèmia han subratllat la importància dels anomenats serveis socioambientals. Aquesta formulació dona més protagonisme a les implicacions col·lectives de gestionar el paisatge i força una certa recuperació de l'equilibri entre aquells que el produeixen i aquells que el consumeixen.

Per exemple, en el camp de la salut, el passeig, el descans, la contemplació, el contacte amb la natura en les franges periurbanes o amb altres persones a carrers, places i establiments (bars, mercats...) es consideren fonamentals per al benestar psicoemocional i físic, i ens podem aventurar a dir que cada vegada ho seran més. El Viver de Bell-lloc, amb els serveis de jardineria i ambientals, el parc d'activitats, etc., fa anys que estira aquest filó, que ha emergit de sobte per al conjunt de la societat.

Per tancar aquest apartat, remarquem que, si en la primera dimensió els processos socials d'incorporació del paisatge a l'economia venien de l'artització (Rogers, 2005) i la distinció; i en la segona ho feien a causa de la singularització i la brandificació, en la idea del paisatge com a bé comú predominen la participació i la cooperació social. No són processos sempre excloents, sinó que, en funció del lloc, el moment i els agents, les diferents tendències poden hibridar-se o sobreposar-se.

El paisatge com a...	Dimensió principal	Procés social d'incorporació del paisatge a l'economia	Patró de desenvolupament	Exemples
Suport de les activitats	Matèria primera, base física	Artialització i distinció	Atracció de sectors específics	Destinacions d'estiueig al Montseny, ciutat jardí al voltant dels espais naturals
Recurs que afegeix valor	Atributs naturals o culturals	Singularització i brandificació	Endogen	Catalonia Innovation Triangle, Terrassa-ciutat creativa Unesco del cinema ...
Bé comú	Catalitzador	Participació i cooperació	Autocentrat	Pols cooperatius, anelles verdes, espais agroecològics ...

Taula 1. El contingut econòmic del paisatge al Vallès.
Font: elaboració pròpia a partir de Boixader (2020) i Muñoz (2022b)

D'aquest recorregut sorgeix una conclusió clara: lluny de la imatge estesa que el desenvolupament es produeix només a costa de la degradació del paisatge, en moltes estratègies, activitats i àmbits de coneixement aquest és, en realitat, un actiu econòmic.

— L'economia del paisatge

Vist què entenem per paisatge i com apareix a les principals estratègies de desenvolupament econòmic local, en aquest apartat s'argumenta l'existència i la importància de l'economia del paisatge. La primera pregunta que cal respondre és si el paisatge és un bé econòmic. La segona, quines són les seves característiques, que és tant com dir com ens hi podem endinsar.

D'entrada, el paisatge és un bé econòmic en un sentit molt elemental: dona resposta a necessitats i, per tant, s'assimila a un bé, a un recurs o a un satisfactor. Entès com un bé, observem com els paisatges —almenys si ens referim als paisatges de qualitat— van esdevenint un bé escàs i, per tant, es configuren com un bé econòmic. A més, l'existència d'usos alternatius (els que s'han explicat a l'apartat anterior o d'altres senzillament de caire extractiu) implica que podem estar segurs que s'hi pot

aplicar l'anàlisi microeconòmica (Muñoz de Escalona, 2004).

Quan parlem del paisatge com a recurs posem l'accent en els mitjans que intervenen en les pràctiques econòmiques. Així, s'entén per valor productiu del paisatge la capacitat d'un paisatge de proporcionar beneficis econòmics i de convertir els seus elements en recursos (Observatori del Paisatge, 2022). I aquí intervenen aspectes tant materials com immaterials.

En aquest punt és important subratllar que el paisatge és portador d'externalitats. Així, existeixen activitats de producció i de consum en el paisatge que tenen efectes positius o negatius sobre altres empreses i individus sense que hi hagi una compensació entre ells. Habitualment, l'estat intervé limitant les externalitats negatives, però no és tan així amb les positives, atès que les actuacions s'han de sotmetre al càlcul de costos i beneficis, d'oportunitat, etc. A més, s'ha estudiat que, per al cas dels béns històrics i culturals o els serveis ecosistèmics, es genera un flux de beneficis percebuts per la població que és inferior al seu valor real (Marangon i Tempesta, 2009).

Una última perspectiva especialment suggeridora és la de Max Nef. L'autor sosté que, d'una banda, hi ha les necessitats humanes, que són poques, finites i classificables. De l'al-

tra, existeixen els satisfactors, i entre aquests se situa el paisatge (Neef, Elizalde i Hopenhayn, 1986). Concretament, el paisatge és una forma «d'estar» que satisfà la necessitat axiològica del lleure (d'altres són la subsistència, la protecció, l'afecte, l'entesa, etc.). En aquest esquema se supera el concepte de bé econòmic que vèiem anteriorment i el paisatge esdevé una peça essencial en el sentit més finalista de la condició humana. A més, per a aquest autor, en els espais i paisatges d'escala humana es generen pràctiques alternatives de potencial transformador i que poden ser alimentades a través de processos territorials centrats en la participació, la creativitat, la identitat cultural dels llocs, l'autoconfiança, etc.

La literatura especialitzada ha assenyalat les dificultats per convertir en dades aquestes teoritzacions, però existeixen diverses metodologies i aproximacions que permeten fer-ho. En aquest article, la perspectiva dels llocs de treball de les activitats econòmiques és una de les que ofereix més claredat i un cost d'elaboració més baix.

Com a punt de partida, en el preàmbul del Conveni Europeu del Paisatge es fa esment que el paisatge constitueix un recurs favorable a l'activitat econòmica, i que protegint-lo, gestionant-lo i planificant-lo es pot contribuir a la creació de llocs de treball. Així, s'ha estimat que a França només la producció d'espais verds aporta directament 90.000 llocs de treball (Bouzou i Marques, 2016). A Barcelona, s'estimen en 15.000 els llocs de treball del sector de l'economia blava (Solà, *et al.* 2020). Així doncs, sembla adequat endinsar-nos en l'anàlisi econòmica del paisatge a través de l'òptica sectorial dels establiments.

Abans de fer-ho és important subratllar que, globalment, aquestes referències són consistents amb el treball *Models i factors per a un nou desenvolupament econòmic local* (2017), que presenta els resultats d'una enquesta realitzada al personal tècnic de promoció econòmica i ocupació. El paisatge i el patrimoni hi apareixen com el quart factor de desenvolupament més destacat, només darrere del dinamisme empresarial, els serveis públics de promoció econòmica i ocupació i les infraestructures de comunicació.

Les iniciatives de l'ESS en el paisatge: una mirada a través dels sectors estratègics del Vallès

Anàlisi de contingut dels plans estratègics urbans i territorials

En aquest apartat s'estudia la presència o l'absència de l'economia social i solidària en els sectors estratègics del Vallès, i la seva relació amb el paisatge. Així baixem un graó per concretar a escala territorial i de pràctiques econòmiques concretes el que s'ha anunciat fins aquí. Per fer-ho, en primer lloc s'indaga quins són els sectors

que podem qualificar d'estratègics al Vallès. En segon lloc, es fa una radiografia dels més importants aportant una descripció dels paisatges a què s'associa, les principals propostes d'intervenció local, les dades clau de la demanda i les experiències de l'economia social i solidària més sobresortints.

Els sectors estratègics són les agrupacions d'activitats econòmiques que orienten el desenvolupament. El concepte de sector estra-

tègic ha evolucionat al llarg del temps, ja que els criteris que s'utilitzen per aproximar-s'hi no són homogenis i canvien amb l'escala d'observació. Tradicionalment, els sectors estratègics ho han estat des d'un punt de vista geopolític, de creixement econòmic o de cobertura de necessitats socials. Darrerament, la contribució a la resiliència i l'aportació a la sostenibilitat i a la cohesió territorial han eixamplat la gamma d'aquests sectors. S'ha de tenir en compte, a més, que canvien en funció dels marcs institucionals i dels nivells administratius que s'hi associen. En síntesi, els sectors estratègics són els rellevants i uns quants, com es deia, depenen de cada país, regió, localitat, etc.

A continuació se cerca quins sectors es consideren actualment estratègics a escala local. Atès que és un concepte controvertit, es parteix dels que tenen un major pes en la planificació estratègica local. Vegeu l'annex 1 per a la relació de plans examinats.

Abans d'entrar en els resultats, als paràgrafs següents ens aturarem en alguns aspectes metodològics. L'anàlisi de continguts és una metodologia observacional per extreure dades d'un text, elaborar categories i, al capdavant, mesurar. L'apliquem als documents dels plans estratègics urbans i territorials de les comarques vallesanes dels darrers cinc anys. Són setze plans recollits amb vocació d'exhaustivitat que van de l'àmbit comarcal a plans d'actuació de barris. D'altra banda, també s'hi incorporen amb un criteri representatiu les agendes urbana i rural catalana, atesa la incidència en l'àmbit local, el pla RESET per la seva rellevància en qüestions d'innovació social i Catpaisatge 2020 com a reflexió estratègica, que inclou la relació del paisatge amb els sectors econòmics i té en compte l'escala local. Així, s'han estudiat un total de vint documents.

Les unitats d'anàlisi són constituïdes pels segments de text corresponents a les línies estratègiques, projectes i actuacions dels plans, sempre prenent el nivell de detall més concret i alhora controlant que la petitesa no impliqui

la pèrdua de significat: són, doncs, oracions i termes. En cas de plans que encara no disposen del document final, s'utilitzen els reptes estratègics, atès que ja aporten informació rellevant de les prioritats. En total, s'han obtingut 244 unitats d'informació etiquetada.

La categorització s'ha construït amb quatre punts de partida: les codificacions econòmiques sectorials consolidades, és a dir, la classificació catalana d'activitats; els ODS, que permeten elaborar classificacions en funció del nombre, les fites i els indicadors estandarditzats; la tradició dels treballs de sectors estratègics de les ciutats i els territoris, així com de l'economia social a Catalunya, i, d'una manera més de baix a dalt, les mateixes troballes derivades de la lectura dels plans. S'elaboren així les categories anomenades de matèria. Les etiquetes finals es generen per mitjà d'un diagrama d'arbre de trenta-set activitats que es reconduïxen a quinze sectors.

Finalment, es normalitzen les dades obtingudes del buidatge per tal que cada pla tingui el mateix pes.

Entre les característiques dels sectors estratègics de la planificació estratègica hi figuren: una connexió del sector a la resolució d'un repte identificat per al territori corresponent i, relacionat amb l'anterior, el paper del sector orientat no només als mitjans sinó també a les finalitats (Casellas, 2014). Així mateix, es detecta una certa inèrcia de la trajectòria i, a la vegada, un enfocament a l'acció col·lectiva transformadora, de tal manera que tant hi trobem sectors de llarga maduració i elevat pes en l'ocupació com la voluntat d'aixecar noves pràctiques econòmiques. La innovació social basada en les comunitats i el territori mostra, segurament, pocs altres àmbits, el diàleg entre la història productiva dels territoris i les visions de canvi contemporànies.

Els resultats finals i que s'utilitzaran per estudiar la relació de l'ESS amb el paisatge es mostren a la figura 2.

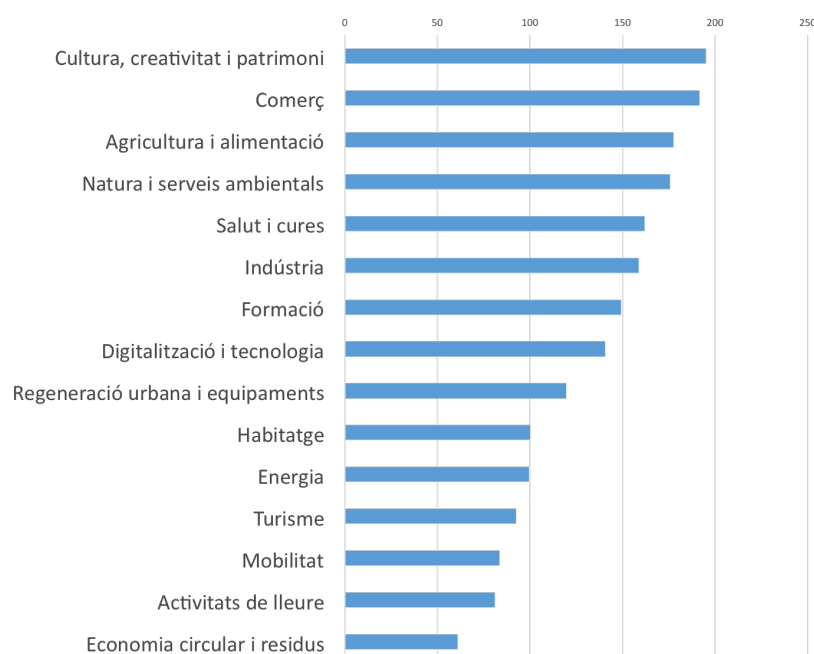

Figura 2. Els sectors estratègics del planejament al Vallès.
Font: elaboració pròpia a partir dels plans que s'indiquen a l'annex 1.

La imatge general és que els sectors estratègics són sectors essencialment locals en el sentit d'ancorats al lloc i notablement enfocats als funcionaments econòmics de les persones (Sen, 1990): hi trobem la cultura, el comerç, l'alimentació, els serveis ambientals i les cures. L'èmfasi en els primers grups és en els paisatges urbanitzats històrics, centrals i comercials, mentre que en l'alimentació guanyen protagonisme els de caràcter rural. Pel que fa als serveis ambientals, es despleguen en un repertori prou divers d'espais urbans verds, antropitzats agrícoles i naturals sovint forestals, protegits o no. En termes generals, són activitats constructores de paisatge (Dissart i Vollet, 2011).

Un segon bloc està més pròpiament associat a la prosperitat i a la transformació del model productiu: el componen el triangle de la indústria, la digitalització i tecnologia, i la formació. A diferència del que passava anteriorment, aquí el protagonisme és per als paisatges industrials urbans i periurbans, sempre en combinació amb els residencials i de serveis.

El tercer bloc és el compost per més epígrafs (7 d'un total de 15) i hi prenen importància els aspectes de la transició ecològica. És per això que hi trobem els espais centrals que cal regenerar, els *energyscapes*, les destinacions turístiques i els espais d'oci, així com els paisatges extractius i els sòls periurbans amb funcions d'abocadors, etc. És un conjunt que inclou activitats crítiques des del punt de vista de l'impacte en el paisatge.

Arribats en aquest punt, fem una anàlisi aprofundida dels primers sectors per veure les capacitats de resposta de l'ESS a les problemàtiques del Vallès. Particularment, s'exploren les formes de relació de l'economia social i solidària amb el paisatge.

1. Cultura, creativitat i patrimoni

Com hem avançat en l'apartat anterior, la creativitat és una gran font d'innovació. El coneixement simbòlic es basa en la creació de con-

tinguts, atributs estètics, expressions culturals i artístiques, experiències, desitjos, etc., i té un paper cada vegada més destacat per explicar la dinàmica econòmica dels territoris (Mickov i Doyle, 2018). A més, si és conegut que la cultura i el patrimoni tenen un lloc destacat en les polítiques públiques locals, actualment s'aprecia un progressiu contacte amb els aspectes ambientals i de l'emergència climàtica (Baltà i Bashiron, 2021).

Boix, Peiró i Rausell (2021) estudien la presència d'aquestes activitats en els teixits productius de les regions mediterrànies i conclouen que l'elevat protagonisme es deu a l'estructura de petita empresa, a un volum remarcable de patrimoni i recursos culturals i paisatgístics, així com a models particulars de sociabilitat i estils de vida.

En la lectura dels plans estratègics, el Pla de transformació integral, urbanística i socioeconòmica dels barris Les Torres, 25 de Setembre i Ca n'Oriol de Rubí remarca el potencial innovador dels equipaments. El procés Barcelona Demà situa entre els quatre grans reptes urbans la cultura, la innovació i l'educació (PEMB, 2019). I les estratègies per impulsar el desenvolupament econòmic a Figaró-Montmany inclouen l'activació del patrimoni històric i arquitectònic que consideren poc valoritzat, i integren intervencions sobre camins, espais oberts, etc.

És un sector important de les estratègies del desenvolupament econòmic local i un sector d'especialització de l'economia social i solidària al Vallès que aporta un 15 % de les entitats (estudis ateneus). Estivill i Miró (2020) remarquen la tradició i la diversitat de col·lectivitats solidàries a Calalunya que, a més, es troben arrelades territorialment. De fet, el 16,4 % dels catalans declara que participa en l'organització d'alguna festa popular i el 17,3 %, que pertany a una associació cultural (ICRPC i OPPCC, 2019).

Fixant-nos en aquesta triada creativitat-cultura-patrimoni, quina és la relació entre els atributs del paisatge i les iniciatives de l'economia social i solidària vallesana? D'una banda, hi trobem una part de les iniciatives més sobresortints. De l'altra, un paper important dels espais físics. I en tercer lloc, un dinamisme

elevat a la recerca d'intercooperar, tramitar xarxes amb les diferents cultures transformadores i obrir-se a les comunitats dels pobles i barris. Vegem-ho a través de les experiències més sobresortints.

El pol cooperatiu de Sant Cugat del Vallès cerca la concentració de projectes i per fer-ho s'assenta sobre la proximitat física. Promou un desenvolupament nodal basat en la vinculació entre les diferents entitats que mancomunen serveis, recursos i infraestructures. A la vegada, és un espai de visibilitat i retorn a la població, de manera que es facilita la implicació de la ciutadania. L'ecosistema cooperatiu es forma en el moment inicial per les cooperatives d'arquitectura Arqbag i Cíclica, l'agència de comunicació La Sembra, Pol·len Edicions, el taller Jeroni de Moragas, el mitjà de comunicació local *elCugatenc* i Cal Temerari, de manera que el component creatiu i cultural hi predomina clarament.

Val la pena, encara, descabdellar les entitats associades: Cal Temerari es defineix com un equipament cultural, social i cooperatiu ciutadà. És un espai físic localitzat en una finca històrica que promou el cotreball, l'acollida d'entitats i projectes socials, el menjador social, un grup d'estalvi local, etc. D'altra banda, en poc temps Pol·len Edicions, SCCL s'ha consolidat com a editorial independent. És formada per joves que se centren en l'ecoedició de llibres de pensament crític.

Si ens desplacem a Terrassa, l'Ateneu Candela es defineix com un punt de trobada d'iniciatives ciutadanes i «de producció de cultura i comunitat». Un centre social que aposta «pels comuns», amb activitats que van des de la reflexió sobre la vida a la ciutat fins a l'assessoria tecnològica, passant per la producció artística.

A Sabadell, l'ateneu Teler Cooperatiu impulsa La Nau, un espai físic i pol cooperatiu. Destaca, entre altres elements, per les activitats de formació en l'ESS i el projecte La Regadora Fest, que amb nous formats vol reivindicar i celebrar les alternatives que ja existeixen en la lluita contra el canvi climàtic. Can Capablanca, membre de Teler Cooperatiu, és igualment un edifici de catalització de l'ESS i la cultura a la ciutat.

Cal Gorina és un espai d'acollida d'activitats transformadores: socials, polítiques i culturals, en una masia històrica de Castellar del Vallès.

A Caldes de Monbui, El Centre, Ateneu Democràtic i Progressista, és una entitat fundada el 1865 que va convertir la població en un dels bressols del moviment ateneístic de caire progressista. Avui l'entitat té quatre-cents socis que fan seu l'objectiu de «formar lliurepensadors/es i transformar una realitat injusta».

Així doncs, un aspecte molt notori de l'ESS és la capacitat de participar activament en la recuperació dels patrimonis edificats vallesans.

Però de teixit productiu cultural al Vallès n'hi ha més: cooperatives com Doble Via treballen des de fa més de vint anys per oferir serveis integrals de gestió d'equipaments i programes d'acció social i cultural. Amics, es va fundar l'any 1999 per ajudar els músics de Sabadell i comarques de Catalunya, amb locals d'assaig, assessorament, equips, etc. Quesoni té per objectiu transformar les relacions de producció en el món de la cultura i en els seus projectes aprofita l'ambient urbà (nits d'estiu als centres cívics, l'estiu al pati, cultura viva, etc.)

En aquesta panoràmica és imprescindible la referència a Roca Umbert Fàbrica de les Arts. És una iniciativa promoguda per l'Ajuntament de Granollers que ha estat capaç d'aglutinar al seu voltant un bon nombre d'organitzacions de cultura popular, pensament, imatge, etc., que podem enquadrar dins dels valors de l'economia social i solidària, i que promou el contacte entre elles. La Nau Estruch de Sabadell o Baumann-Lab de Terrassa, amb diferents accents, tenen un propòsit similar.

Per acabar, el cotreball també ha guanyat presència al Vallès els darrers anys i ha participat en el treball en xarxa al si del «moviment cowocat» d'àmbit català. Es tracta, altre cop, d'espais físics de treball que són sobretot una comunitat que, de fet, té les arrels en el tecnoanarquisme centreeuropeu.

En definitiva, ens trobem davant d'un sector gran en nombre d'entitats i que ho és més mirant el nombre de persones que invo-

lucra a través d'esdeveniments, espais físics, activitats, etc. Així mateix, fomenta la trama comunitària, aprofundeix en el coneixement del territori, activa el patrimoni arquitectònic i popular, etc.

2. Comerç

El comerç és el primer sector ocupador de les economies urbanes i actualment es troba sotmès a grans canvis. D'una banda, la digitalització hi és accelerada. En poc més de deu anys el comerç en línia ha passat de representar el 0,7 % de les vendes a superar el 10 %. Tot i aquesta embranzida, la majoria de les transaccions se seguiran fent majoritàriament als establiments de carrer els propers vint anys; i encara més si es tracta dels productes de primera necessitat (Valls, 2021).

Des del punt de vista territorial, el paisatge comercial ja no és solament l'urbà de les botigues a centres, eixamples i pobles. La dispersió urbana sobre el territori que ha tingut lloc de manera intensa i contínua d'ençà dels anys vuitanta ha dut, entre d'altres, a l'aparició d'un veritable paisatge comercial de les perifèries que pren la forma de centres comercials en conglomerats a polígons i estrips al llarg de vies suburbanes (Observatori de la Urbanització, 2019).

Entre les peculiaritats pròpies dels compradors catalans, si ho comparem amb la resta de l'Estat, destaca que es dona més importància als aspectes següents: el compromís amb el medi ambient (el 68 % enfront del 66,3 % a la resta d'Espanya); els productes de proximitat (el 65,5 % enfront del 58,1 %); formar part d'un entorn social (el 55,6 % enfront del 50,9 %) i participar en projectes col·lectius (el 44,7 % enfront del 38,4 %). Les dades reflectirien que, d'una banda, els comerciants han participat més activament en la vida social, i de l'altra, que els consumidors visionen la funció social del comerç (Valls i Labairu-Trechs, 2021).

Així les coses, el Pla estratègic de Cerdanyola del Vallès situa com a objectiu estratègic repensar la planificació urbanística actual per

promoure l'activitat comercial local. L'Agenda Urbana de Terrassa es planteja aprofundir en el comerç per impulsar l'economia de la ciutat i la creació d'ocupació i oportunitats. El Pla de desenvolupament de Barberà del Vallès inclou un ampli repertori d'intervenció comercial: cens, esdeveniments participatius, promoció conjunta, espais de trobada, urbanisme comercial, etc. El ventall d'intervencions necessàries és singularment ampli.

I l'economia social i solidària, en quins formats participa en la creació dels paisatges urbans o periurbans? La botiga és l'establiment per excel·lència, amb exemples com El Rodal a Sabadell, L'Egarenca a Terrassa, etc. Per la seva banda, Maraki, a Cardedeu, dissenya productes per a la mobilitat en bicicleta per, com destaquen al seu web, «recórrer paisatges sense soroll».

Un patró força comú de l'ESS és la gestió dels bars i restaurants dels equipaments comunitaris: per exemple, el Cafè del Centre, a Caldes de Montbui, és un projecte cooperatiu a l'edifici de l'Ateneu, fundat per les classes populars el 1865 i que avui acull un bon nombre d'entitats i activitats. La Fundació Prodis, de Terrassa, gestiona el bar d'un dels locals més emblemàtics i històrics de la ciutat, La Coral dels Amics, etc.

L'Ecoarxa Montseny sobresurt com una de les plataformes pioneres del país en l'aposta per les monedes locals i els sistemes d'intercanvi alternatius.

Quant als supermercats, actualment es troba en fase pilot Supercoopera, impulsat per Teler Cooperatiu. Es planteja com un espai gran per oferir aliments frescos, inclosos els articles de neteja i higiene, procedents de la donació i la transformació i dels acords amb els projectes agroecològics i de l'economia solidària. Justament, el gran consum és un dels terrenys menys fressats de l'economia social i solidària a Catalunya (Garcia i Suriñach, 2019) i les alternatives semblen venir de l'autoorganització col·lectiva i assolir més massa crítica, seguint els passos de Food Coop a Nova York, participant per més de 17.000 socis.

En aquest sentit, l'Ambiteca de Sant Cugat del Vallès ha de considerar-se una iniciativa

inspiradora. Promoguda per l'Ajuntament, adequa l'antic Punt Verd del Centre incorporant-hi un espai fix d'exposició i intercanvi d'objectes de segona mà. Acull, així mateix, una aula ambiental i un espai de creació, i hi ha la possibilitat de fer-hi un punt d'observació dels ocells del corredor verd del Vallès.

Les fires són un espai de mostra i comercialització molt important per a l'economia solidària catalana. A Terrassa, amb sis edicions, aglutina més de cinquanta parades. També en trobem en altres ciutats i pobles vallesans, com Montornès, Sant Quirze, Granollers, Sabadell, Sant Cugat... En la proliferació de fires és bo de tenir en compte la importància de la Fira d'Economia Solidària de Catalunya, que ha estat un dels motors d'enxarxament, la sensibilització, la replicació territorial, etc., de l'ESS.

Per acabar, les comunalitats urbanes posades en marxa recentment, per exemple a Ripollet, Terrassa o Sant Cugat del Vallès, són una política pública que busca fomentar una xarxa econòmica urbana de proximitat i crear mercat social. Agrupen comerciants, veïns, cooperatives, entitats de l'economia social i ajuntaments.

En síntesi, les experiències i tendències analitzades mostren una aportació de les iniciatives comercials de l'ESS a la dimensió social de la sostenibilitat urbana i territorial. Així, donen caràcter comunitari als pobles i barris, uneixen entorns de consum i de producció i, sovint, resalten valors del paisatge (socials, simbòlics, ecològics...) que alhora contribueixen a generar.

3. Alimentació

L'alimentació és un sector essencial per a la vida i objecte d'un debat roent a molts nivells. Com qualsevol activitat econòmica, el menjar té lloc al territori, un espai del qual s'han apropiat els agents. Els entorns de producció són eminentment rurals, però el menjar es troba també als orígens de la història de la ciutat, seguint Jane Jacobs, a través del comerç. Precisament, Carolyn Steel (2020) defensa aprofundir en el menjar per canviar profundament la nostra manera de viure i l'equilibri de les necessitats humanes

amb la natura. Defineix el que anomena *sitopia* com les comunitats urbanes modelades pel sistema alimentari.

Els plans estratègics urbans i territorials vallesans deixen sentir l'augment de la influència del menjar en la gestió local. Al Vallès Oriental, l'alimentació hi apareix com un sector estratègic i la gastronomia i els productes de proximitat ho fan com a sector emergent. A Mollet, Gallecs —espai del qual parlarem tot

seguit— ocupa el primer rang com a projecte estratègic de ciutat. A Sant Feliu de Codines la compra pública responsable és un element d'estratègia del municipi que relliga l'economia social amb el paisatge i el patrimoni.

Vist què diuen els plans, fixem-nos breument en les preferències del consumidors a la taula següent, que mostra fins a quin punt es valoren la producció ecològica, la proximitat, la venda directa i el comerç just.

QUINA IMPORTÀNCIA TÉ PER A VOSTÈ QUE ELS COMERÇOS ON COMPRA TINGUIN...			
	Vallès Occidental	Vallès Oriental	Prov. Barcelona
Productes de producció ecològica	7,46	7,55	7,25
Productes produïts a menys de 100 km de casa	8	8,24	7,74
Productes directament del productor	8,14	8,33	8
Productes de comerç just	7,79	7,8	7,55

Taula 2. Valoració de productes del comerç al Vallès.
Font: Diputació de Barcelona (2019)

Anant a les respostes, l'agroecologia i la sobirania alimentària són uns dels grans moviments al si de les economies transformadores. Des del punt de vista de la innovació social i el paisatge, l'interessant no és solament la seva importància en les solucions encaminades a la sostenibilitat, la salut o l'ocupació, sinó també el paper que tenen en termes de marcar en l'espai i el temps les nostres vides, especialment la nostra vida en comú (Monteys, 2018).

La presència de l'alimentació al si de l'economia social i solidària vallesana se situa al voltant del 13 % (Ateneu Cooperatiu del Vallès Occidental, 2019; Ateneu Cooperatiu del Vallès Oriental, 2018), de manera que és un sector fort i amb experiències emblemàtiques, tant històriques com actuals. A més, és un sector en creixement pel nombre d'organitzacions,

així com per la diversitat d'iniciatives. Ho presentem de manera sintètica a continuació.

Començant amb l'agroecologia, es comptabilitzen un total de vint iniciatives d'abastiment (Boixans Food, Can Gual Agroturisme, Can Mimó, Can Plana, Can Terrades, Comic Beer, El Molí d'en Vendrell, El Rebot del Pou Calent, embotits i formatgeries, Les nostres Abelles, L'Hort d'en Sergi, Un Món a Granel, etc.) i vuit grups de consum (La Fresca, La Magrana, Ecoteca, El Teixit de la Terra, El Cabàs, La Cortera...). Hierro i Vidal (2019) posen de manifest que, de mitjana, el moviment agroecològic presenta un major compliment respecte de la resta d'àmbits de l'ESS: arrelament territorial, sostenibilitat ambiental, proveïment i residus, és a dir, en les qüestions de caire més territorial, d'acord amb la figura 3.

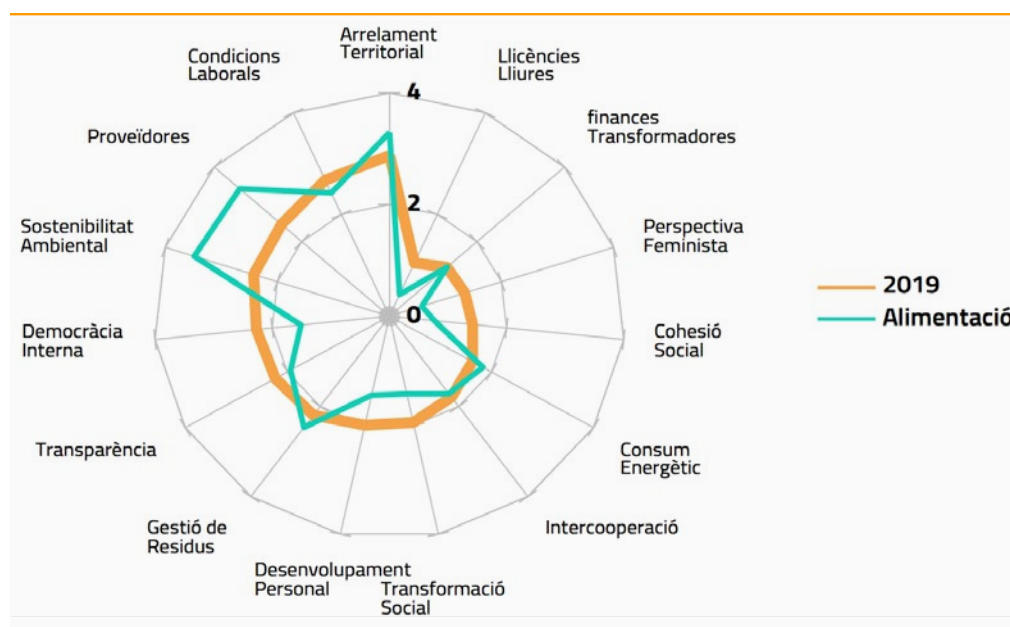

Figura 3 Comparativa de la mitjana de compliment del sector alimentació en relació amb el total de sectors econòmics de Pam a Pam.
Font: Hierro i Vidal (2019)

El col·lectiu Eixarcolant té dos nodes territorials al Vallès. És un moviment en ràpida expansió que promou la recuperació de les espècies silvestres comestibles i les varietats agrícoles tradicionals per transformar els models alimentaris i de desenvolupament socioeconòmic.

La cooperativa L'Agrària del Vallès és el resultat de la fusió de cooperatives històriques de les dues comarques que es va produir l'any

2011. La integren prop d'un miler d'agricultors professionals que posen en valor la localització a la «plana agrícola més important del Vallès». Presta tots els serveis i subministraments necessaris «per viure al camp», disposa d'un obrador i de tres agrobotigues. Noteu, dins del cooperativisme, l'acceleració del creixement recent a la figura 4, on cada bola representa una cooperativa creada, i la grandària, el nombre de socis inicials.

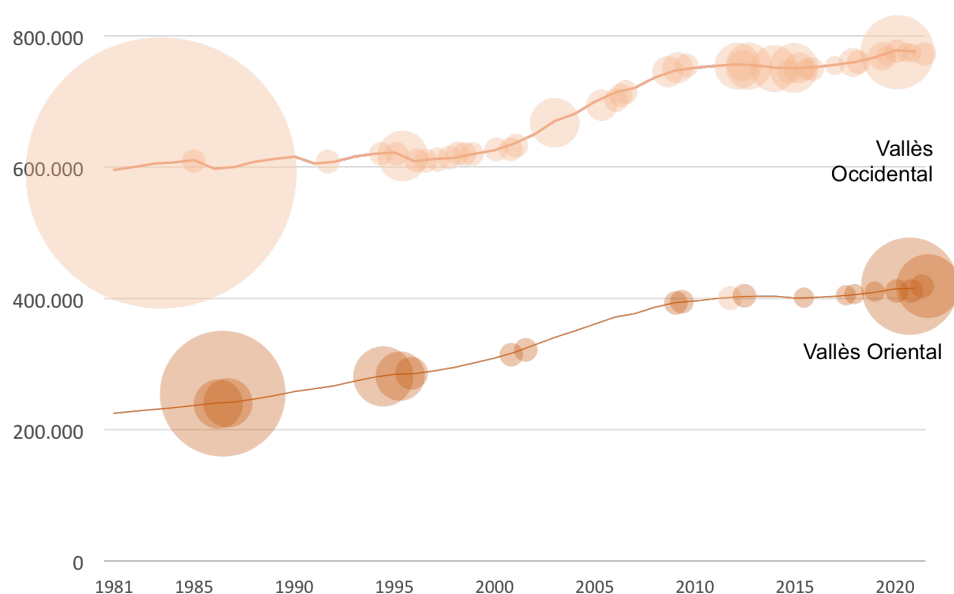

Figura 4. Cooperatives creades i nombre de socis al conjunt del sector alimentació.
Font: elaboració pròpia a partir del Registre de Cooperatives

Les societats agràries de transformació —n'hi ha registrades 124— complementen l'associacionisme agrari al Vallès.

Si anem cap a la part final de la cadena de valor, la Xarxa Agroecològica de Menjadors Escolars de Catalunya té presència al Vallès a través de Kosturika, de Canovelles. I, encara, Slow Food té vuit restaurants de km 0 al Vallès Oriental, la comarca més nodrida, i dos al Vallès Occidental.

Quant als projectes territorials, Gallecs és un espai estratègic metropolità que conserva els seus valors naturals i paisatgístics en un entorn altament antropitzat. Tan interessant hi és la vitalitat actual com la lluita ecologista que n'explica la pervivència, ja que el 1968 s'hi va projectar una ciutat per a 130.000 habitants. Entre els fets destacats per a la salvaguarda de Gallecs, hi figuren les ocupacions de masies abandonades amb l'objectiu de tenir una resistència vivint-hi (CRES, 2013). Des de 2001, el Pla de gestió agrícola sostenible endega les bones pràctiques agràries, la marca Gallecs i el comerç de proximitat amb una agrobotiga gestionada pels mateixos pagesos. Els POUM i el

PEIN, al costat del Pla de gestió, també han estat eines jurídiques utilitzades per mantenir un espai sempre sota l'amenaça de la urbanització envolupant (Vázquez, 2011). Igualment, avui dia les estratègies depenen de l'assentament de la gent al territori i del relleu generacional.

Al Vallès, malgrat la pressió sobre el sòl no urbanitzable, s'assagen un bon grapat d'experiències que combinen la gestió territorial amb la innovació en les relacions socials. Vegem-ne ràpidament quatre exemples: el banc de terres del Parc Rural del Montserrat s'estén pels municipis de Vacarisses, Viladecavalls i Ullastrell. Entre els productors trobem la formatgeria La Fradera, la Botiga d'Ullastrell i el celler Can Morral.

Al Parc Agrari de Sabadell, la Fundació Miquel Agustí hi desenvolupa una important recerca de cultius vegetals autòctons. Altres iniciatives d'interès són el Banc de Llavors del Vallès Oriental o la Xarxa Productes de la Terra.

Si ens desplaçem als paisatges urbans, han agafat protagonisme els horts amb els seus múltiples matisos: socials, urbans, ecològics, terapèutics, municipals, etc. En comú tenen

que connecten l'obtenció de productes amb aspectes importants de la vida social: l'empoderament, la inclusió, la trobada, la capacitat, les feines conjuntes, etc. Com a experiència, podem destacar l'hort-museu del Lledoner a Granollers.

En síntesi, el sector alimentari social del Vallès és una veritable polifonia que, alhora que recupera llavors, terres i coneixements, assaja fórmules innovadores de gestió del territori produint paisatges de vida en comú cada vegada més reconeguts.

4. Serveis ecosistèmics

La planificació estratègica al Vallès incorpora amb força el verd, amb formulacions com la renaturalització, els serveis ambientals, el patrimoni natural, etc. Les anàlisis de les primeres planificacions estratègiques (Ganau i Mallarach, 2003) mostren un model urbà centrat en la idea de la ciutat compacta que depèn sobretot de la recuperació i renovació de l'espai construït, la densificació i l'impuls de noves centralitats. Les estratègies de la infraestructura verda són quantitativament menys importants i més bàsiques, ja que consisteixen en la preservació o regeneració d'espais rústics, naturals i fluvials.

En canvi, l'estudi de les propostes dels darrers cinc anys atorga una importància principal a aquestes qüestions i les insereix de ple en el disseny territorial on guanya pes el dret a la ciutat: aquests plantejaments són eines econòmiques per millorar la vida dels veïns alhora que eines de justícia redistributiva, ja que les estratègies de renaturalització de les ciutats tenen un impacte comparativament més elevat en la població de rendes baixes (Juvillà, 2019).

Si anem als municipis, a Montcada i Reixac es parla de valoritzar el patrimoni mediamambiental com a eina per promocionar la ciutat. A la riera de Caldes, una línia estratègica sencera es dedica a l'entorn natural i paisatgístic i al pa-

trimoni cultural i històric. L'objectiu és poder-hi treballar i viure amb qualitat. La transformació de la riera es formula en termes d'un connector biològic i social. A Vallromanes, el primer objectiu és fer del municipi un lloc de convivència sostenible amb la natura, de manera que es parla d'aprofitar els solars en desús per fer-hi espais verds i de joc especialment entorn d'equipaments escolars, de la cura de les finques rústiques, del coneixement del patrimoni, de l'ordenació dels usos de la muntanya, etc.

Per posar en context aquesta evolució, les enquestes fetes a Catalunya indiquen una «elevada relació de la població amb la natura». Fins a un 90 % de la població manifesta que li interessa especialment, i un 60 % de les persones responen que no hi ha relació entre conservació i creixement econòmic (CARES, 2021).

I l'economia social i solidària, què hi diu? Conill *et al.* (2012) estudien els discursos de les pràctiques econòmiques alternatives. «Ser natural» ocupa un lloc destacat en els innovadors culturals. D'una banda, en el sentit de confluïr amb la natura; de l'altra, en el sentit de ser un mateix. Tots dos acostaments, per a les autores, es poden entendre com les dues cares d'un mateix plantejament orgànic. Així, les connexions amb la natura posen l'accent en el menjar i el valor de la ruralitat, que apareix molt associat a la consciència del ritme de vida i el pas del temps.

Tot seguit, s'analitzen entorns d'interès des de l'òptica de les pràctiques econòmiques socials i solidàries. Probablement, avui la peça més innovadora es construeix al Montseny. Allí es camina cap a la transició agroecològica amb propostes com el contracte agropecuari de la Reserva de la Biosfera (Tendero, Gamboa, Monés i Vidal, 2021). Es tracta d'un sistema de pagaments per remunerar les accions que fan els ramaders i que contribueixen al manteniment de la biodiversitat i el patrimoni agroramader. Vegeu la justificació i l'amplitud de supòsits inclosos al requadre següent.

La proposta és que es creï a la Reserva de la Biosfera del Montseny un sistema de pagaments per remunerar les accions que fan els ramaders i que contribueixen al manteniment de la biodiversitat i el patrimoni agroramader del PN. La justificació és senzilla: per mitjà de moltes de les feines que fan i que no estan directament relacionades amb la seva activitat productiva (com recuperar pastures i parcel·les de conreu, treballar amb races i varietats autòctones, fer Producció Agrària Ecològica, netejar i/o reconstruir murs de pedra seca, talussos i marges, rehabilitar o netejar infraestructures agroramaderes, tenir caixes d'abelles, plantar i mantenir «tanques vives» a les finques, reparar camins i millorar els accessos a les finques, etc.), els ramaders contribueixen al manteniment de la qualitat ambiental del PN, contribució que és clau per a que el massís segueixi proveint a tota la ciutadania dels «serveis ecosistèmics»²⁶ que brinda el Montseny en tant que sistema natural.

Aquesta proposta s'inspira en iniciatives que ja existeixen, com el [Contracte agrari de la Reserva de Biosfera de l'Illa de Menorca](#), en funcionament des de l'any 2005; així com en d'altres que estan actualment en procés de creació, com el «[Contracte Agrari de Collserola](#)».

Requadre 1. Proposta de Contracte Agropecuari de la Reserva de la Biosfera del Montseny. Font: Diagnosi de la ramaderia extensiva Parc Natural del Montseny (2021)

Altres àrees d'interès són les anelles verdes i els entorns fluvials recuperats. La proposta de l'Anella Verda de Terrassa es va impulsar a partir d'una Declaració per a la qualitat del paisatge i dels espais naturals i agraris que va ser àmpliament assumida per col·lectius, entitats i ciutadania el 2012. Actualment, la taula de l'Anella és l'òrgan de corresponsabilitat entre actors ambientals, excursionistes, veïns, associacions de propietaris, particulars, etc., i agrupa més de trenta col·lectius. És significatiu que al Pla estratègic de l'economia social i solidària de Terrassa 2019-2026 es proposa un programa específic d'emprenedoria a l'Anella Verda (Ajuntament de Terrassa, 2019). D'altra banda, destaca la cessió a l'associació La Ruda-Amics de Can Deu de parcel·les al Parc Fluvial del Ripoll.

A Palou (Granollers) l'estratègia de futur se centra en el sector agrari i les activitats que hi estan relacionades, però procurant la connexió amb la identitat, els serveis, les infraestructures, el patrimoni o el medi natural (Ajuntament de Granollers, 2015).

La custòdia del territori ja té vint anys d'experiència a casa nostra. Al Vallès Oriental hi ha 16 iniciatives de custòdia que gestionen

609 ha, mentre que a la comarca veïna són 12 i arriben a 1.057 ha. La Xarxa per a la Conservació de la Natura és una de les entitats del Balanç Social de la XES i mostra del creixement de l'economia solidària cap als diversos vessants de la transició ecològica.

En el verd urbà, el gest consisteix avui a passar de la visió ornamental a la infraestructura de serveis de patrimoni verd, subratllant la importància de les realitats locals concretes, dels oficis i també dels nous actors a través de fórmules com l'apadrinament, el voluntariat, la cogestió amb les entitats, etc. (Viada i Rebollo, 2019; Rebollo 2021).

Una conclusió fonamental del que passa en els sòls rústics és la progressiva connexió entre corrents de l'ecologisme i l'economia: entre el que Folch anomena els «verds clorofil·lics», que van des dels hereus del conservacionisme històric fins als gestors més avançats del patrimoni natural; l'ecologisme resistencialista i l'ecologisme popular (Alier, 2004), que a casa nostra integra, pel que fa als valors, l'agroecologia, l'economia solidària, els moviments dels fòrums socials mundials, etc., sense oblidar el pes específic de la pagesia, que malda per per-

sistir i que actualment compta amb un certa entrada de joves, sobretot al Vallès Oriental (Aldomà i Mòdol, 2022).

Les conclusions d'aquest apartat són essencialment dues. La primera és que l'economia social i solidària avui ja està donant resposta als

sectors que els plans estratègics urbans i territorials identifiquen com a més rellevants al Vallès. La segona és que, per a les activitats estudiades, la connexió de l'ESS amb el paisatge és elevada. A continuació aprofundim en aquesta segona idea.

L'arrelament de l'ESS al territori i al paisatge

En aquest apartat ens preguntem pels motius que expliquen l'arrelament de les iniciatives de l'EEIS al territori i al paisatge. Es parteix de la idea que la distribució territorial de les pràctiques no és espontània. Ara bé, ens enfrontem amb un problema complex. Roberta Capello (2006) cridava l'atenció fa uns anys sobre el desafiament que té l'economia regional en introduir un major realisme en els models d'usos del sòl i en les decisions de localització, i ambdues es troben al nucli del que ens ocupa.

És evident que la relació entre pràctiques d'ESS i gestió del paisatge no es pot idealitzar i que no es dona sempre ni a tot arreu, però hem observat la sensibilitat paisatgística de l'economia social i solidària pel que fa a sectors i amb 126 experiències concretes. A partir d'això, doncs, s'ofereixen pistes interpretatives resseguint els valors i la trajectòria temporal de l'ESS, l'estudi de casos d'interès internacionals i del Vallès (que s'afegeixen als identificats fins aquí) i algunes aportacions recents que permeten començar a obrir la «caixa negra del territori» establint connexions entre la seva transformació i els processos socials de configuració de les alternatives econòmiques.

Una història feta

de relacions amb la comunitat

El primer aspecte que explica la vinculació als territoris són els valors de l'ESS. Segurament,

el punt de partida més rellevant és el setè principi cooperatiu d'«interès per a la comunitat». Diu el següent: les cooperatives treballen per aconseguir el desenvolupament sostenible de les seves comunitats mitjançant polítiques aprovades pels seus socis. L'ús del determinant possessiu «seves» concreta l'arrelament en els entorns concrets on actuen i la voluntat de conjuminar els beneficis dels membres amb els de la comunitat en què s'inscriuen.

La preocupació per la comunitat del cooperativisme és una idea que apareix pràcticament al llarg de tota la seva història. Així, el 1966 es troba recollida dins el sisè principi, quan es diu que les cooperatives, per servir bé els seus membres i les comunitats, hauran de cooperar entre si. I, molt abans, quan la Societat Cooperativa dels Pioners Equitatius de Rochdale el 1844 va formular la primera versió dels principis cooperatius, parla de portes obertes, una expressió que defineix la dimensió social de les cooperatives en el sentit que l'activitat transcendeix l'esfera societària per abraçar la comunitat (Vargas, 2015).

Ara bé, amb l'arribada de les preocupacions ambientals les relacions amb la comunitat esdevenen encara més importants i el funcionament de les cooperatives es lliga amb el desenvolupament sostenible (ACI, 1995), entès en les seves diferents dimensions. Amb la superació de la crisi financera del 2008 es comença a parlar d'una «profunda integració local» com a estratègia de resiliència (ACI, 2015).

Algunes de les cooperatives emblemàtiques del Vallès, com TUS, dedicada als transports urbans a Sabadell, o Mol Matric, de matrius de l'automòbil a Barberà del Vallès, són exemples de gestió democràtica vinculada amb la comunitat.

I aquí sorgeixen algunes perspectives addicionals per explicar l'arrelament al lloc, en especial la formació d'un capital social amb la comunitat. Són xarxes socials fetes des de l'experiència amb processos de memòria i aprenentatge col·lectiu (Berkes i Folke, 2002). Camagni (2005) ressaltava el valor del capital cultural, la governança local, etc., en els processos de desenvolupament.

A aquestes altures, vista l'anàlisi presentada, resulta força evident que l'arrelament s'explica igualment pel patró sectorial de l'economia social i solidària. En cercar donar respostes a les necessitats de vida de les persones, hi ha una inclinació per un conjunt d'activitats que es manifesten amb molta amplitud a l'escala local: l'alimentació, l'energia i l'habitatge, per citar només la tríada de sobirania que proposava la XES com a mesures als municipis (XES, 2019), etc. Val a dir que les mateixes limitacions en el

camp industrial, de salut, etc., reforcen aquest patró.

Els entorns físics gestionats en comú

Una segona via per explicar l'arrelament de les iniciatives de l'EES al territori i que entra de ple en el paisatge apareix si ens fixem en la dimensió física de les pràctiques. Si en el cas anterior parlàvem d'una tradició que uneix les cooperatives i les comunitats, ara ens interessa fixar-nos que moltes vegades existeix un patrimoni material articulat amb sistemes de gestió del comú i que, per tant, són també intangibles.

La figura 5 presenta una bateria de casos destacats internacionals i del Vallès, sota un esquema interpretatiu que integra una capa territorial de caràcter material amb diverses formes relacionals. Els casos internacionals volen donar compte de la importància d'unes formacions socials i econòmiques que aquí sovint passen desapercebudes malgrat que sovint existeixen des de fa temps.

Subministra- ments bàsics	Béns comunals	Espais públics col·lectius	Patrimoni públic comunitari	Patrimoni cooperatiu	Acords de gestió	Comuns temporals	Entorns de caràcter cooperatiu
Paisatges hidràulics de Törbel (Valais); Viure de l'aire (Pujalt, Collserola en projecte)	Ejidos (Mèxic); emprius al Montseny	Les tres illes (Copenhaguen); programes d'activació d'espais buits	Biblioteca oberta de Magdeburg; cessions d'ús en el PPSH	Fideïcomissos comunitaris (EUA, Brasil...) Cellers; molins cooperatius	Xarxa de cooperatives de conservació del paisatge (EUA); custòdia del territori	Hortes socials; Festival NYS (Castellbisbal)	Especialitza- cions de l'Emilia- Romanya; Memòria cooperativa de Sants

Figura 5. Sistemes de gestió del paisatge i exemples destacats d'àmbit internacional i local.
Font: elaboració pròpia

1) L'aigua és un dels elements que al llarg de la història han contribuït més a generar la necessitat humana de cooperació, equitat i acció col·lectiva (Fairclough, 2016). Les comunitats de

regants valencianes, els *bisses* (canals) de Törbel a Suïssa o el caràcter comunitari de la protecció dels pòlders holandesos així ho mostren i han produït patrimonis d'indubtable caràcter i singularitat.

Seguint en l'àmbit dels subministraments essencials, l'energia ha menat el paisatge a grans transformacions i, en vista que les energies renovables necessiten grans quantitats d'espai, caldrà resoldre'n l'acomodació territorial. Viure de l'Aire del Cel a Pujalt o les implantacions locals de Som Energia que s'estenen de Rubí a Sant Celoni marquen camins inspiradors per a una transformació dels territoris que integri els aspectes econòmics, socials i físics. El cooperativisme forestal, amb més de trenta anys de trajectòria i un pes específic important al Vallès, pot veure renovades les oportunitats amb la biomassa d'ús industrial.

2) Un segon grup el constitueixen els recursos d'ús comunal. A Mèxic, els *ejidos* i comunitats gestionen el 59 % de la terra, segons Östrom (1990), amb complexos arranjaments institucionals. Al Montseny, els emprius són un dret d'aprofitament comunal de certs béns rústics (pastures, boscos...) que persisteix en alguns enclavaments per sobre dels 1.000 m (Breton, 1992).

3) Repensar l'espai públic és una pota imprescindible en el procés més ampli de dotar de capacitat col·lectiva el paisatge i el territori (Muñoz, 2014). El codisseny del conjunt gegantí de «Les tres illes» de Copenhagen o la gestió col·lectiva de determinats buits i intersticis urbans s'aparten dels canons habituals d'intervenció per augmentar els llindars d'autogestió i facilitar la confluència d'experiències territorials diverses que siguin noves fonts de socialització.

4) A partir d'aquí es distingeixen tres supòsits: la gestió del patrimoni públic a escala comunitària o ciutadana, exemplificada per la biblioteca oberta de Magdeburg a Alemanya (guanyadora ex aequo dels premis FAD 2010), construïda segons una maqueta a escala real feta per la ciutadania i autogestionada pels residents, i a casa nostra, particularment les cooperatives d'habitatge amb cessió d'ús impulsades per entitats com Sostre Cívic, que es projecten sobre el patrimoni públic de sòl i habitatge dels ajuntaments.

5) Un altre sistema és el patrimoni cooperatiu (cellers, molins, sitges, etc.), sobretot

interessant —des de la nostra perspectiva— en la seva relació amb el cooperativisme obert (Miró, 2018) i, per tant, combinant l'ús per al qual van ser concebuts amb una major irradiació al territori. Els fideïcomisos comunitaris de terres mostren fins a quin punt la implicació social forja paisatge: els primers antecedents se situen a les ciutats jardí angleses i avui constitueixen un veritable moviment global, ja que als EUA atorguen drets preferencials d'accés a la terra per a les rendes més baixes, i al Brasil incideixen en la provisió d'habitatge adequat alhora que empoderen les comunitats de les *favelas*, etc. (CCLTI, 2022).

6) I encara hi ha una altra categoria molt rellevant en termes quantitativs: els acords voluntaris entre propietaris de terrenys o edificis privats amb les entitats ciutadanes. Trobem aquí la Xarxa de Conservació de la Natura, les anelles verdes, les cessions per a espais-test, la masoveria i un llarg etcètera.

7) Els comuns temporals més típics són els horts d'espais provisionalment en desús. Però a Castellbisbal el festival NYS integra la comunitat en els espais industrials del «poligò-nès» dignificant llocs que no són convencionals i creant nous contextos a través d'una proposta cultural expansiva (Gusi, 2022).

8) La darrera agrupació està constituïda per sistemes econòmics cooperatius amb especialitzacions de sensibilitat paisatgística. A l'Emília-Romanya es produeix un reforçament mutu entre les dinàmiques de concentració en l'espai de sectors forts del cooperativisme, com les artesanies i l'agroindústria (Alberani, 2019), amb els atributs històrics, estètics, etc., del territori. A Berlín les *instandbesetzen* (renovacions i ocupacions) van tenir un paper estructurant de les cultures alternatives i se situen a la base de la formació de barris creatius, que arriben fins als nostres dies com a paisatges urbans d'indubtable valor productiu. Les comunaltats urbanes que hem esmentat anteriorment tenen els antecedents a la Sierra Madre d'Oaxaca de Mèxic, on s'entenen com una cosa vivencial (Bagué i Serrat, 2022). Es localitzen al territori de la ciutat o el barri de referència d'on són els béns comuns urbans (Generalitat de Catalunya, 2021),

de manera que, d'acord amb el que s'ha dit fins aquí, poden ser cridades a activar el paisatge en què s'insereixen, en la línia ja assajada en el projecte Memòria Cooperativa de Sants, amb la recuperació del patrimoni i la projecció dels seus valors fins avui (La Ciutat Invisible, 2009).

Del consum del paisatge i el territori a les alternatives econòmiques

Ramon Aymerich parla a *La fàbrica de turistes* (2021) de les conseqüències econòmiques i territorials d'una fúria constructiva que va començar en la segona meitat del segle XX i va durar fins a la crisi financera de 2008. Essencialment, ens trobem davant d'una especialització que ha generat dependència (Puig, 2021), on el turisme ha viscut de franc (Pié i Vilanova, 2017) amb la maquinària immobiliària-financera (Venuti, 1971).

Al Vallès aquesta anàlisi regional presenta, com en tot entorn local, algunes peculiaritats. Francesc Muñoz (2004) encunya el terme *urbanalització* per descriure la repetició dels formats espacials, molt especialment de baixa densitat, indiferents al lloc i que colonitzen les comarques. Capel (2004) s'interroga pels mecanismes explicatius d'un procés d'aquest abast i amb un grau tan elevat de capil·laritat, i identifica, entre les forces motrius, la transformació de sòl amb la intervenció de petits promotors locals i uns propietaris de sòl que han pres la iniciativa valoritzant els terrenys rurals que posseïen. L'Observatori del Territori ofereix dades ben eloqüents del nivell de transformació de les unitats de paisatge del Vallès, tal com es pot veure a la figura 6 amb dades tan sensibles a la transformació com el sòl artificialitzat i improductiu, les edificacions en sòl no urbanitzable per quilòmetre quadrat o bé la superfície de ciutat jardí.

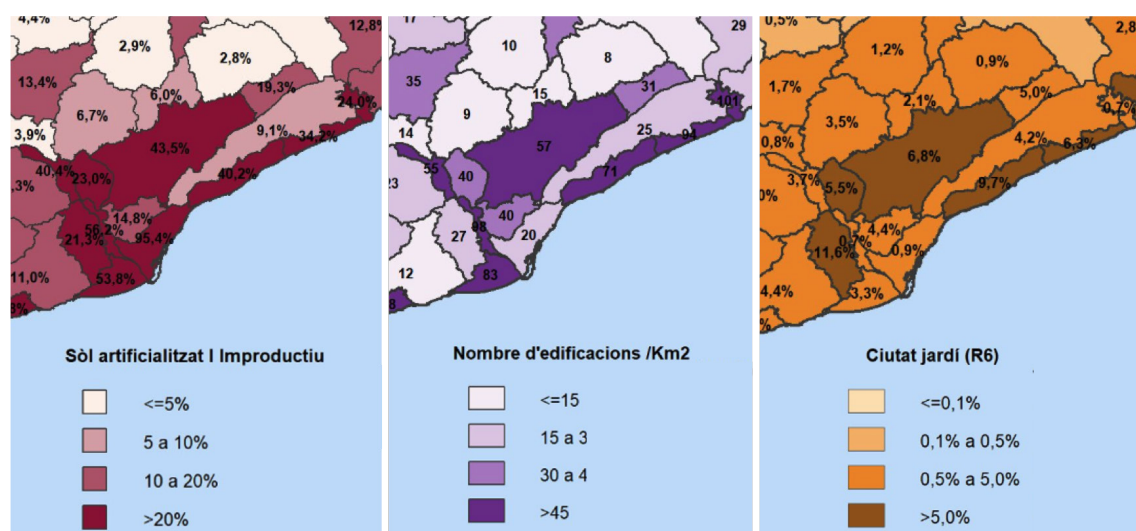

Figura 6. Indicadors de pressió paisatgística i territorial a les unitats de paisatge del Vallès.
Font: Observatori del Territori (2022)

Pel que fa als nuclis urbans tradicionals, hi ha hagut una substitució dels teixits industrials pels terciaris; l'Eix Macià n'és una de les operacions més emblemàtiques. A més, els car-

ters comercials que mantenen una notable vitalitat no han estat aliens al procés de clonatge comercial (Culleré *et al.*).

Joan Nogué (2010) parla de com la pèrdua dels referents envers el lloc genera conflictes socials de base territorial per la falta de participació en les decisions, per les dificultats de representar el paisatge, per la distància entre els imaginaris i la realitat existent, per l'absència de patrons que serveixin per caracteritzar-lo, delimitar-lo i comprendre'l, per la velocitat del canvi, etc. Cruz (2010) subratlla que el Vallès és una comarca amb un fort arrelament identitari capaç d'articular discursos i establir amb facilitat i rapidesa xarxes de mobilització. Les xarxes de sociabilitat, la dimensió patrimonial o la identitat cultural són factors que expliquen la capacitat de mobilització de la població davant de determinades intervencions territorials (Le-court i Faburel, 2005).

A més, en la configuració de les identitats projecte (Castells, 1998), les economies transformadores hi han anat guanyant pes; d'una banda, proposant nous esquemes de relació entre l'ambient, la societat i l'economia i, de l'altra, esdevenint actors socials col·lectius mitjançant els quals els individus atorguen un sentit més col·lectiu a la seva experiència territorial. A l'apartat anterior hem vist fins i tot com han entrat de ple en les propostes de gestió d'indrets tan emblemàtics com el Montseny, Gallecs, can Gorina, etc.

Les polítiques públiques i els nous enfocaments del desenvolupament econòmic local

I això enllaça amb el paper de les polítiques públiques locals. En els darrers anys hem assistit al contacte ràpid de l'ESS amb les promocions econòmiques dels ajuntaments i a una obertura dels models de desenvolupament econòmic territorial de referència (Diputació de Barce-

lona, 2017). Vegem-ho per ordre per, al final, introduir-hi algunes limitacions.

Una de les millors evidències d'aquest gir dels enfocaments del desenvolupament és que la Xarxa de Municipis per l'Economia Social i Solidària compta avui amb cinquanta membres, nou dels quals vallesans i que van de les capitals grans (Sabadell i Terrassa) i els municipis intermedis (Cerdanyola, Castellar...) fins als petits (Montornès o Sant Antoni de Vilamajor, el de menor població).

Sobreposades a la força que ha mostrat el moviment de l'economia social i solidària, les polítiques locals n'han facilitat l'arrelament en la mesura que s'han promogut des de l'estrat administratiu més proper i es parteix, com ja hem dit, d'utilitzar el potencial de cada àrea sota la idea que tots els territoris es poden promocionar, i així es pot transitar des del gra més menut fins a les propostes del mercat social vallesà i català. En definitiva, es propicia un mapa distribuït que s'ha acomodat a les especificitats de cada sistema local.

I, relacionat amb l'anterior, es reforça el component participatiu del desenvolupament local. Això significa que el llindar de compromís de la comunitat es veu augmentat. S'avança, doncs, en uns esquemes territorials que podem qualificar de més rugosos (Ulied, 2010).

En referència als models, quan posem la lupa sobre el mapa ens adonem que al llarg del temps es produeix un canvi des dels plantejaments ortodoxos, centrats sobretot en la competitivitat, cap a formulacions orientades a la transició ecològica o el reconeixement de ple dret de l'economia social i solidària (ESS), sense que signifiqui necessàriament que els primers, més escorats a l'economia regional ortodoxa, hagin desaparegut; és un eixamplament que succeeix al Vallès i en l'àmbit català i internacional (figura 7).

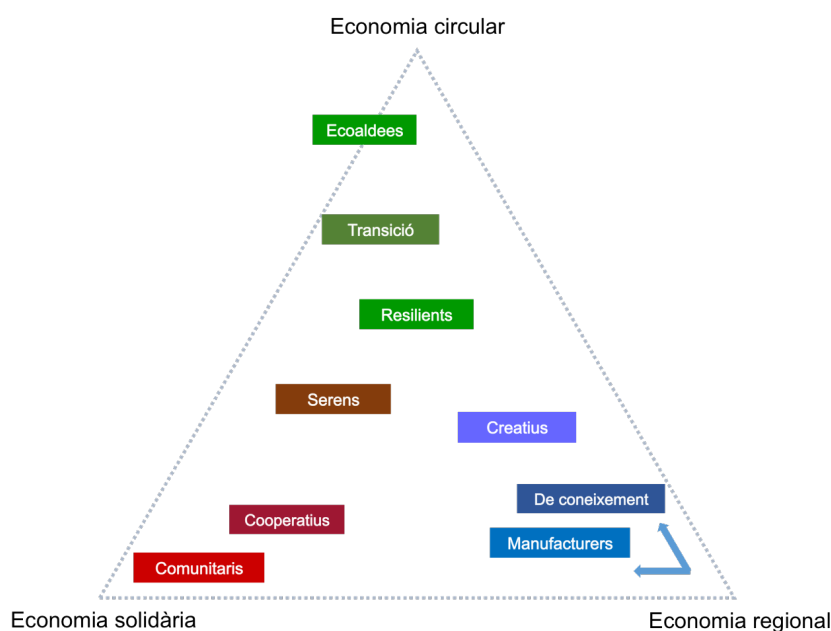

Figura 7. L'obertura dels models de desenvolupament econòmic local.
Font: elaboració pròpia a partir de fonts diverses

En els esquemes de transició ecològica pren un protagonisme molt destacat l'economia circular, les formulacions de la resiliència, les ciutats en transició, els territoris serens o les ecoviles.

En l'orientació a l'economia social i solidària, es parla de barris i municipis cooperatius, de desenvolupament comunitari, de coconstrucció de les polítiques o de concertació publicocomunitària. Es tracta de formulacions emparentades entre si i que tendeixen a la hibridació.

A més a més, al món local, les polítiques públiques mantenen una capacitat de rèplica elevada i la transferència de les experiències hi és eficaç (XMESS, Diputació de Barcelona). Sense anar més lluny, aquests últims anys ha anat des de les metodologies de mesura fins a aspectes innovadors com ara la compra pública, l'habitatge en cessió d'ús, l'agreologia i consum final, etc. Així mateix, programes com els ateneus cooperatius han permès donar embranzida a l'onada d'iniciatives i arribar fins a àrees geogràfiques que podien haver-se endarrerit.

Ara bé, en les polítiques públiques apareixen límits. D'una banda, els avenços en les

visions i eines del desenvolupament econòmic local no han tingut una traducció general en l'ordenació urbanística. La concurrència dels plans físics amb els plans i projectes estratègics dels territoris és encara baixa.

Un segon problema que es manifesta a l'escala local, malgrat que té un caire més general, és el dels paisatges referencials. A Catalunya, els imaginaris paisatgístics han quedat emparedats entre el modernisme, que idealitza la muntanya i la natura, i el noucentisme, que subratlla la mediterraneïtat. Un tercer paisatge, l'industrial i obrer, va ser desvetllat per l'arquitectura racionalista i social del GATPAC, però va quedar truncat per la Guerra Civil i la dictadura franquista (Montaner, 2006). L'actualització de les representacions col·lectives d'un territori que cada vegada és més divers, digital, urbanitzat, etc., és més necessària que mai. I la comprensió del paisatge com a bé comú sembla oferir oportunitats d'encaix per a l'economia social i solidària. En el capítol següent s'exploren algunes pistes d'aquesta reconfiguració.

L'ESS com a generadora de capacitat pública del paisatge

— Paisatges comuns

En aquest capítol ens preguntem quina és la contribució de l'ESS a la gestió del paisatge. Si anteriorment hem explicat sectors de l'ESS que tenen un alt grau de relació amb el rostre del territori, aquí ens interroguem per com aquest conjunt de pràctiques transformen el paisatge i en quin sentit contribueixen als seus valors. Concretament, resseguim com l'ESS augmenta la *publicness* o capacitat pública del paisatge, és a dir, com n'amplifica l'esfera pública a través de la multiplicitat, la usabilitat, la complexitat i la memòria (Muñoz, 2022b).

Concebre el paisatge com un bé comú significa, en primer lloc, que és un bé compartit que satisfà necessitats col·lectivament. Les mirades que se centren exclusivament en l'individu o que atribueixen erròniament un dret edificatori a la propietat obliden, d'una banda, que és un recurs creat per la població al llarg del temps i, de l'altra, que tenim una percepció intersubjectiva del paisatge. Jordi Garcia (2018) diu que el comú és d'una i de totes, i precisament abans hem dit que el paisatge uneix singular i plural.

El paisatge és, a més, un espai de participació política i això ho mostren els valors col·lectius dels espais gestionats des de l'economia social i solidària que s'han presentat. És un atribut que també trobem en la lluita pels imaginaris, els «salvem», els «mengem» i els «som», que es compten per desenes a la nostra geografia. Així, fins i tot és reconegut jurídicament pel Conveni Europeu del Paisatge (2000). El paisatge és, doncs, i en segon lloc, un projecte local. És l'objecte que resulta de la interacció d'una comunitat humana en un indret i, alhora, el subjecte, un espai de presència, de representacions i de protagonismes en comú que Coraggio (2011) proposa de visitar com a institució col·lectiva.

Polanyi (1992) afirma que organitzar la societat a fi que satisfaci les necessitats del mercat immobiliari és una part vital de la concepció utòpica d'una economia de mercat. I, malgrat l'edificació galopant, el sentit del lloc, que l'economista nascut a Viena reconeix en el paisatge i les estacions, persisteix. Mirem, doncs, i com a tercera peça, la manera com es gestionen els nostres paisatges.

El mercat i les decisions individuals han conduït a una dinàmica de privatització del paisatge, visible en la colonització de planes i valls senceres amb xalets i cases adossades, infraestructures per al cotxe, camps de golf, cartells publicitaris que envaeixen les referències visuals, grans contenidors comercials, etc. A l'altre extrem, la protecció pública s'ha centrat a conservar els espais més emblemàtics, a la manera de maragdes verdes, però no tot pot ser protegit.

La gestió col·lectiva situa l'ús social, amb tota la seva diversitat de funcions, al davant del benefici privat. Les pràctiques d'ESS obren el govern del paisatge, n'augmenten la capacitat pública en el sentit més etimològic d'«assumppte del poble» i ho fan amb una diversitat de normes que reconeixen el valor social de la cooperació, des de les més informals arrelades en el temps fins a les cada vegades més freqüents cartes, plans, programes, acords, etc., val a dir que àmpliament assajats a molts llocs del món. L'interessant serà veure, els pròxims anys, com a través de diferents processos de «comunalització» es passa del tractament peça a peça a la xarxa d'espais metropolitana i catalana.

La quarta i última idea del paisatge com a bé comú és més tipològica. Enllaçant amb el punt anterior: l'acció en el paisatge de l'ESS no es dirigeix als espais que podem anomenar únics (en el sentit d'irrepetibles) o d'excel·lència (pels seus valors excepcionals), sinó que preferentment incideix sobre les condicions tangibles que defineixen l'experiència diària de bona part

de la població. Uns entorns que es transformaran inevitablement, ordinaris i, segurament per això, sorprenentment rics com a teixits de vida (experiències, significats, memòries, etc.) i, per tant, amb potencial per refer els imaginaris de la comunitat i crear institucionalitat.

Des del punt de vista projectual, Mata (2006) deia fa uns anys el següent: «Plantejar un projecte paisatgístic com un camí que condueix del caràcter i dels problemes del paisatge a la proposta, en les plurals dimensions de defensa, gestió i creació... Es tracta d'un procés d'aprenentatge a partir del que han fet altres, que no exclou, sinó tot al contrari, millores i innovacions, però que s'ha de construir i avançar sobre l'experiència adquirida, evitant en el possible aquesta imatge molt estesa als fòrums paisatgístics que tot està sempre per fer».

En definitiva, Sennett (2019) sosté que en processos d'innovació la forma freqüentment precedeix la funció, de manera que el paisatge pot ser un element per cercar noves relacions de l'economia amb la democràcia i el lloc, i un catalitzador de les energies col·lectives transformadores.

Paisatge, planificació estratègica i ODS

Les dificultats per sortir de la crisi de 2008, l'impacte de la pandèmia, l'assumpció de la necessitat de gestionar el risc o la influència dels objectius de desenvolupament sostenible han conduït a una nova onada de planificació estratègica local i regional (es poden recomptar més de cent plans estratègics urbans i territorials a Catalunya en el període que va de 2017 a 2021). La localització d'agendes globals (2030, urbana, etc.) n'ha estat un element inspirador (Estela, 2018; Pascual, 2020). Vegem, doncs, en quina mesura el paisatge pot contribuir a la localització dels ODS.

La figura 8 mostra com entra la gestió del paisatge i el patrimoni a escala local als diferents ODS, en concret respecte a l'estructura de fites i indicadors estandarditzats a escala internacional i catalana (principalment la Comissió d'Estadística en relació amb l'Agenda 2030 de les NU, Eurostat, CGLU, Idescat i Diputació de Barcelona).

Figura 8. La gestió local del paisatge i el patrimoni amb els ODS.
Font: OTEDE, Diputació de Barcelona (2020)

Una part dels resultats són els esperats en el sentit que apareix amb més força en les fites de Ciutats i comunitats sostenibles, Vida d'ecosistemes terrestres, Acció pel clima, etc. En tot cas, sí que s'ha d'esmentar la rellevància dels paisatges urbans, ja que massa sovint persisteix la idea que el paisatge és un espai verd. Aquest és un resultat alineat amb el detall sectorial que s'ha estudiat al segon capítol.

Sobretot, el que volem destacar és que també pren importància en els objectius més propis del desenvolupament econòmic —Treball decent i creixement i Producció i consum responsables—, on els sistemes d'indicadors de referència situen amb més freqüència l'ESS (juntament amb el combat de les desigualtats), reblant així l'anàlisi presentada als capítols anteriors.

Castellterçol, el 1988, quan pertanyia al Vallès Oriental, va veure néixer el que s'ha de considerar un dels primers plans estratègics de Catalunya. Més de trenta-cinc anys de plans com els que hem analitzat per al Vallès mostren que, al costat de les visions compartides, es

necessiten palanques d'execució amb una sèrie de propietats: i) que siguin referides a àmbits d'acció que irradiïn energia perquè expressen les demandes socials (en contrast amb un enfocament molt sovint centrat pràcticament només en l'oferta); ii) que ofereixin solucions emergents als reptes del període; iii) que el sector públic local pugui ser coconstructor tant perquè té recorregut per actuar com perquè es perceben beneficis socials i ambientals clars de la seva actuació; iv) que tinguin un patró d'activitats que combini l'especialització en sectors forts amb la diversitat que genera resiliència i, finalment, v) que combinin una aportació intangible en el sentit que serveixin per construir un relat econòmic territorial i alhora es puguin crear, reaprofitar, reinventar, etc., projectes de caire físicoespacial que serveixin de suport per implantar els projectes i les accions previstes. La relació entre espai i moviments socials sempre és interactiva (Castells, 1986). El paisatge, doncs, vist des de la seva relació amb l'ESS, pot ser un focus de projecte territorial.

Conclusions

El paisatge és un factor de desenvolupament econòmic local. Ho és des de fa dècades en els enfocaments d'atracció d'activitats; més tard apareix en les estratègies que posen en valor els productes i empreses dels territoris i, recentment, guanya força en els models més endògens i autocentrats associats a la transició social i ecològica.

El paisatge, doncs, es configura progressivament com un bé comú capaç d'alimentar activitat econòmica i generar vida social al seu voltant. En funció de la tipologia de territori i comunitat on s'assenta, l'economia social i solidària aprofita diferents valors del paisatge (culturals, socials, simbòlics, ecològics...) i contribueix a reforçar-los amb una àmplia galeria de projectes.

Ens trobem davant d'una nova onada de planificació estratègica local. Entre els sectors estratègics per als municipis i les comarques destaquen la creativitat, la cultura i el patrimoni; el comerç; l'agricultura i l'alimentació; la natura i els serveis ambientals, i la salut i les cures. Les iniciatives i entitats de l'economia social i solidària d'aquests primers sectors vallesans tenen una sensibilitat paisatgística elevada que es concreta en l'activació comunitària del patrimoni urbà, l'impuls de fires, el creixement de l'agroecologia i una presència destacada en la nova generació de parcs rurals i agraris, anelles verdes, etc., entre d'altres.

Així mateix, apareixen múltiples formes d'innovació social: els supermercats coopera-

tius, les comunalitats, les estratègies de mercat social, els contractes que reconeixen l'aportació a la qualitat ambiental de la ramaderia als entorns naturals, la custòdia del territori, les cessions d'ús, etc. La dimensió física d'aquestes pràctiques els atorga major força de catalització.

L'economia social i solidària augmenta la capacitat pública del paisatge en la mesura que hi aporta nous actors, sovint amb una vocació col·lectiva, hi atorga usos concrets associats a les produccions i organitzacions territorialment arrelades, afegeix nous significats i tendeix a projectar la memòria del lloc. Aquesta és una aportació rellevant en un moment en què ens adonem que l'espai públic és, com més va més, el territori. Així, la gestió del carrer, la plaça i l'equipament és insuficient per respondre adequadament a la manera com les persones vivim al territori, i ha de canviar d'escala per acostar-se a la noció comuna de paisatge.

D'altra banda, les infraestructures de la prosperitat a escala local es repensen: els polígons industrials caminen cap a la humanització; es parla d'infraestructura verda; els espais de cotreball relleven els centres d'emprenedoria tradicionals, etc. Per al cas del Vallès, hem mostrat que el paisatge és un suport d'activitats humanes. Per tant, vist així pot considerar-se una infraestructura en el sentit més literal. El seu reconeixement depèn tant del creixement, la rèplica i l'enxarxament de les iniciatives de l'economia social i solidària ancorades al paisatge com de la capacitat de configurar nous imaginaris paisatgístics amb la concurrència de les noves cultures del territori. En tot cas, el gran nombre d'exemples que hem analitzat (al text apareixen 126 referències del Vallès) convida a no considerar-los peces ni aïllades entre si ni separades de la seva dimensió espacial, sinó a explorar-ne el component ecosistèmic.

Referències

- AJUNTAMENT DE GRANOLLERS. 2015. *Pla estratègic de Palou*.
- AJUNTAMENT DE TERRASSA. 2019. *Pla estratègic de l'economia social i solidària de Terrassa*.
- ALBERANI, A. et al. 2019. *Rapporto sulla cooperazione. Edizione 2018-2019*. Legacoop Emilia Romagna.
- ALDOMÀ, I.; MÒDUL, J. R. 2022. *Atles del món rural*. Barcelona: ARCA – AMC – MdC.
- ALIER, J. M. 2004. *El ecologismo de los pobres: conflictos ambientales y lenguajes de valoración*. Barcelona: Icaria.
- ATENEU COOPERATIU DEL VALLÈS OCCIDENTAL. 2019. *L'economia social i solidària al Vallès Occidental 2019*. Sabadell: ACVOCC.
- ATENEU COOPERATIU DEL VALLÈS ORIENTAL. 2018. *L'economia social i solidària a la comarca del Vallès Oriental*. Granollers: ACVO.
- AYMERICH, R. 2021. *La fàbrica de turistes*. Barcelona: Pòrtic.
- BAGUÉ, E.; SERRAT, P. 2022. «Les Comunalitats Urbanes, una oportunitat per l'impuls d'una economia arrelada a les persones». *Social.cat*. (24 de juny).
- BALTÀ, J.; BASHIRON, H. 2021. *Cultura, medi ambient i emergència climàtica*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- BERKES, F.; FOLKE, C. 1998. «Linking social and ecological systems for resilience and sustainability». *Linking social and ecological systems: management practices and social mechanisms for building resilience*, 1, 4: 4.

- BOIX, R. 2013. «Sistemas locales innovadores en la economía española». A: Camacho Ballesta, J. A.; Jiménez Olivencia, Y. (eds.). *Desarrollo Regional Sostenible en tiempos de crisis*. Granada: Universidad de Granada.
- BOIX, R.; PEIRÓ-PALOMINO, J.; RAUSELL-KÖSTER, P. 2021. «Creative industries and productivity in the European regions. Is there a Mediterranean effect?». *Regional Science Policy & Practice*, 13, 5: 1.546-1.564.
- BOIXADER, J. 2020. «L'economia del paisatge: de l'atracció territorial a la localització dels Objectius de Desenvolupament Sostenible». *Informe territorial de la província de Barcelona 2020*. Barcelona: Diputació de Barcelona – Cambra de Comerç de Barcelona.
- BOIXADER, J.; ULIED, A.; RODRIGO, R.; ESTELA, O. (2017). *Models i factors per a un nou desenvolupament econòmic local*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- BOUZOU, N.; MARQUES, C. 2016. «Les espaces verts urbains: lieux de santé publique, vecteurs d'activité économique». *Union Nationale des Entreprises du Paysage*. París: Les Entreprises du Paysage.
- BRETON, F. 1992. «El territori del mas en el Montseny». *AIXA. Revista del Museu Etnològic del Montseny, la Gabella*, 5: 29-63.
- CAMAGNI, R. 2022. *Economía urbana*. Barcelona: Antoni Bosch.
- CASELLAS, A. Desenvolupament local i territori. Del creixement indiscriminat a la viabilitat social i econòmica. *Elements d'innovació i estratègia*, 5.
- CASTELLS, M. 1986. *Ciudad y las masas*. Alianza Editorial.
- 1998. *La Era de La Información: Economía, Sociedad Y Cultura: El Poder De La Identidad*: Vol. II.
- CERES. 2021. *Consulta sobre aspectes relacionats amb el medi ambient. Seguiment d'indicadors de sostenibilitat. Informe de resultats*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CONILL, J. 2013. *Otra vida es posible: prácticas económicas alternativas durante la crisis*. Barcelona: UOC.
- CONSELL D'EUROPA. 2000. *Conveni europeu del paisatge*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient i Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible.
- CORAGGIO, J. L. 2011. *Economía social y solidaria. El trabajo antes que el capital*. Quito: Abya-Yala.
- CRES. 2013. 1977 Moviment salvem Gallecs. Fitxa de mobilitzacions ciutadanes. Universitat de Barcelona.
- CRUZ, H. *La veu de la ciutadania en el planejament urbanístic. Una reflexió sobre la conflictivitat territorial a Catalunya*. Bellaterra: UAB. Tesi doctoral.
- CRUZ, L.; ESPAÑOL, I. 2009. *El paisaje. De la percepción a la gestión*. Madrid: Liteam.
- CULLERÉ, R.; PERAIRE, M.; MUÑOZ, X.; ARMENGOL, M.; REVERTÉ, G. 2021. *Clonatge comercial a Catalunya. Edició 2021*. Barcelona: Diputació de Barcelona – Perfil de la Ciutat.
- D. A. 2018. «Esport, indústria i modernitat». *Eix*, 6.
- DEMPSEY, N.; BRAMLEY, G.; POWER, S.; BROWN, C. 2011. «The social dimension of sustainable development: defining urban social sustainability». *A Sustainable Development*, 19, 5: 289-300.
- DEPARTAMENT DE CULTURA. 2014. *El Pla de l'Associacionisme Cultural*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA. 2019. *Informe de resultats. Anàlisi d'hàbits de consum i compra de la província de Barcelona 2019*. Espai Observatori del Comerç i Serveis.
- DISSART, J. C.; VOLLET, D. 2011. «Le paysage moteur de développement local». A: *Analyses économiques du paysage*. Versailles: Quae.
- ESTELA, O. 2018. «La planificació estratègica metropolitana a Barcelona: cap a una tercera generació de plans?». *Papers*, 61: 42-51.
- ESTIVILL, J.; MIRÓ, I. 2020. *L'economia social i solidària a Catalunya. Fonaments teòrics i reptes estratègics*. Barcelona: Icaria.

- FAIRCLOUGH, G. 2016. «Al lloc adequat, en el moment adequat: l'aigua en els paisatges humans». A: Nogué, J.; Puigbert, L.; Bretcha, G. (eds). *Paisatge, patrimoni i aigua. La memòria del territori*. Olot: Observatori del Paisatge de Catalunya – ATLL, Concessionària de la Generalitat.
- GANAU, J.; MALLARACH, J. 2003. *Planificació estratègica territorial a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- GARCÉS, M. 2015. «El paisatge com a bé comú». *Ara* (14 de març).
- GARCIA JANÉ, J. 2018. *L'economia social i solidària en 100 paraules*. Barcelona: Icaria.
- GARCIA JANÉ, J.; SURIÑACH, R. 2019. *Guia del mercat social*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- GUSI, A. 2022. «Proposta conceptual - Festival NYS». <https://nys.cat/> Consulta: 30 de juny de 2022.
- HIERRO, A.; VIDAL, D. 2019. «Sembrem transformació. Un apropament des de l'economia solidària a l'actualitat del moviment agroecològic a Catalunya, 2019». *Pam a Pam*.
- HODDER, I. 1994. «The Interpretation of Documents and Material Culture». A: Denzin, N. K.; Lincoln, Y. S. (eds.). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks (Cal.): Sage. P. 393-402.
- ICRPC; OPPCC. 2021. *Enquesta de participació cultural a Catalunya 2019. EPCC-2019. Resultats relatius a les pràctiques culturals dels catalans: museus i altres centres expositius*.
- JIMÉNEZ, S.; PRATS, L. 2006. «El turismo en Cataluña: evolución histórica y retos de futuro». *Pasos. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 4, 2: 153-174.
- JUVILLÀ, E. 2019. «La revolució verda». A: D. a. *Renaturalització de la ciutat*. Diputació de Barcelona.
- LA CIUTAT INVISIBLE. 2009. *Exposició Memòria cooperativa*. Federació de Cooperatives de Treball de Catalunya.
- LECOURT, A.; FABUREL, G. 2005. «Comprendre la place des territoires dans les conflits d'aménagement. Une application aux espaces ruraux». *ESO*, 23: 77-91.
- MARANGON, F.; TEMPESTA, T. 2009. «La valoració econòmica del paisatge. Una proposta d'indicadors». A: Nogué, J.; Puigbert, L.; Bretcha, G. (eds.). *Indicadors de paisatge: reptes i perspectives*. Olot: Observatori del Paisatge de Catalunya. P. 77-106.
- MATA, R. 2006. «Métodos de estudio del paisaje e instrumentos para su gestión: consideraciones a partir de experiencias de planificación territorial». A: Mata, R.; Tarroja, A. (coord.) *El paisaje y la gestión del territorio*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- MAX NEFF, M.; ELIZALDE, A.; HOPENHAYN, M. 1986. *Desarrollo a escala humana. Una opción para el futuro*. Madrid: Biblioteca CF+S
- MICKOV, B.; DOYLE, J. E. (eds.). 2018. *Culture, Innovation and the Economy*. Routledge.
- MIRÓ, I. 2018. *Ciutats cooperatives. Esbossos d'una altra economia urbana*. Barcelona: Icaria.
- MONTANER, J. M. 2006. «La Catalunya paisatge: a la recerca d'imaginari col·lectius». *Nexus*, 36.
- MONTEYS, X. 2018. «La arquitectura de la comida». *QAU*, 271.
- MUÑOZ DE ESCALONA, F. 2004. Para una introducción a la microeconomía del paisaje. *Contribuciones a la Economía* (setembre).
- MUÑOZ, F. 2004. «UrBANALització. La producció residencial de baixa densitat a la província de Barcelona, 1985-2001». Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- 2022a. *Paisatges productius com a infraestructura econòmica del territori*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- 2022b. *El paisatge i el patrimoni com a catalitzadors per al desenvolupament econòmic local*. [Presentació]. Observatori de la Urbanització.
- 2017. «De l'oportunitat dels espais públics al repte de l'espai col·lectiu». A: Buhigas, M. (rel.). *BCN'42*. Barcelona: Fundació Catalunya Europa – Ajuntament de Barcelona – Cellnex.
- NOGUÉ, J. 2010. *Paisatge, territori i societat civil*. València: Tres i Quatre.
- NOGUÉ, J., FONT, J. N. 2007. *La construcción social del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- OBSERVATORI DE LA URBANITZACIÓ (2019). *Estudi de serveis i activitats comercials emergents al territori*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

- ÖSTROM, E. 1990. *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PASCUAL, J. M. 2020. «Para unas Agendas Urbanas transformadoras, evitar el peligro del eterno retorno de las ideas fallidas». *Revista Gobernanza*, 47.
- PEMB. 2019. *Barcelona Demà. Compromís Metropolità 2030*.
- PERPINYÀ, A. B.; FRONTERA, À. C.; VERA, A.; TRAVERIA, M. G.; MENDIZÁBAL, E.; PUJOL, A. F. T. 2021. «La ocupación del suelo en un municipio de la Región Metropolitana de Barcelona: desafíos y oportunidades». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 89: 4.
- PIÉ, R.; VILANOVA, J. M. 2017. «Turisme i ordenació del territori. El turisme ha anat de prestat». *Revista Econòmica de Catalunya*, 76: 34-40.
- POLANYI, K. 1992. *La gran transformación: los orígenes políticos y económicos de nuestro tiempo*. Mèxic: FCE.
- PUIG, M. 2021. *Els salaris de la ira. L'empobriment de molts amenaça la democràcia de tots*. Barcelona: La Campana.
- REBOLLO, I. (coord.). 2021. *Guia per a la gestió del verd urbà*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- RODRÍGUEZ-POSE, A. 2002. *El papel de la OIT en la puesta en práctica de estrategias de desarrollo económico local en un mundo globalizado*. OIT.
- ROGER, A. 2005. *Breu tractat del paisatge*. Barcelona: La Campana.
- SÁNCHEZ, J. E. 1998. «Barcelona: transformaciones en los sistemas productivos y expansión metropolitana». A: Monclús, F. J. (ed.). *La ciudad dispersa. Suburbanización y nuevas periferias*. Barcelona: CCCB. P. 59-81.
- SAUER, C. O. 1925. *The morphology of landscape*. Berkeley: University Press.
- SEN, A. 1990. *Development as freedom*. Nova York: Oxford University Press.
- SENNETT, R. 2019. *Construir i habitar*. Barcelona: Arcàdia.
- SFORZI, F. 2007. «Del distrito industrial al desarrollo local». A: Rosales Ortega, R. (ed.). *Desarrollo local: teoría y prácticas socioterritoriales*. Mèxic: Miguel Ángel Porrúa. P. 27-50.
- SOLÀ, F.; QUINTANA, F.; MORA, A.; DELGADO, E. 2020. *Oportunitats d'ocupació en economia blava*. Barcelona: Barcelona Activa.
- STEEL, C. 2020. *Sitopia: how food can save the world*. Random House.
- TENDERO, G.; GAMBOA, G.; MONÉS, M.; VIDAL A. 2021. *Diagnosi de la ramaderia extensiva. Parc Natural del Montseny*. Barcelona: Arran de Terra.
- ULIED, A. 2010. Catalunya en el món-taronja. *Quaderns d'Acció Social i Ciutadana*, 9.
- VALLS, J. F.; LABAIRU-TRECHS, I. 2021. *Trets diferencials del perfil de consumidors catalans comparats amb la resta de l'Estat. Major digitalització i exigència social als empresaris del retail*. Estudis BSM-UPF, núm. 7.
- VARGAS VASSEROT, C. 2015. «El principio cooperativo de puertas abiertas (adhesión voluntaria y abierta). Tópico o realidad en la legislación y en la práctica societaria». *CIRIEC-España. Revista Jurídica de Economía Social y Cooperativa*, 27: 1-41.
- VÁZQUEZ, M. 2011. «Gallecs. Un paraje que perdura contra viento y marea». A: D. a. El espacio agrícola entre la ciudad y el campo. Vitoria i Madrid: Ayuntamiento de Vitoria. Centro de estudios Ambientales – Universidad Politécnica de Madrid. Grupo de Investigación en Arquitectura, Urbanismo y Sostenibilidad. P. 81-90.
- VENUTI, C. 1971. *La administración del urbanismo*. Barcelona: Gustavo Gili.
- VIADA, M.; REBOLLO, I. 2019. *El pla director del verd urbà*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Annex 1. Plans estratègics urbans i territorials del Vallès (2017-2021)

Àmbit Vallès (ordre alfabètic de l'àrea geogràfica)

Pla de desenvolupament econòmic i ocupació de Barberà del Vallès
 Pla estratègic de Castellar del Vallès
 Pla estratègic de Cerdanyola del Vallès
 Pla estratègic del Figaró-Montmany
 2n Pla estratègic de Mollet
 Agenda estratègica 2030 de Mollet
 Pla estratègic de Montcada i Reixac
 Pla estratègic de la Riera de Caldes
 Pla d'actuació integral per a les zones de les Torres, ca n'Oriol i Vint-i-Cinc de Setembre de Rubí
 Pla Estratègic del barri del Monestir-Sant Francesc de Sant Cugat del Vallès
 Informe estratègic de Sant Feliu de Codines
 Pla estratègic de Santa Maria de Palautordera
 Agenda Urbana Terrassa (reptes)
 Pla estratègic del Vallès Oriental
 Pla estratègic de Vallromanes
 Barcelona Demà (document de full de ruta)

Altres plans analitzats de l'àmbit de Catalunya que tenen incidència al Vallès

Catalunya 2022. RESET
 Eixos de l'Agenda Urbana de Catalunya
 Reptes de l'Agenda Rural de Catalunya
 Catpaisatge 2020